

Рәсидә Мәликова

XIX ғасыр рус
шаһ-
шүһадасы

бәхадани ширвани

БАКЫ—1978

РАСИМƏ МƏЛИКОВА

XIX əsr fars
şair-
şuaraşy
ƏSƏRLƏRİ ŞİRVƏNİ

ХІХ ЭСР РУС ШӨРГШҮНАСЛЫҒЫ ВӘ АЗЭРБАЈЧАНЫН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

*Азәрбајжан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
ғарры илә чап олунур*

Редактору АРАЗ ДАДАШЗАДӘ

© «Елм» нәшријаты, 1978

М $\frac{70202-000}{655-78}$ 51-78

Гәдним тарихи олан Азәрбајжан халгынын зән-кин әдәби ирси дүнја елминин диггәтиниң даима чәлб етмиш, бу сәһәдә марағлы тәдгигатлар апарылмыш, мүнүм елми нәтичәләр әлдә едилмишдир.

Мә'лумдур ки, Шәргә, о чүмләдән Азәрбајчана, онун мәдәни вә әдәби ирсинә мүнәсибәт, онларын өјрәнилмәсинә көстәрилән хусуси марағ ајры-ајры дөврләрдә мұх-тәлиф мәгсәд күдмүшдүр. Одур ки, чох рәнкарәнк вә зиддијјәтли бир мәзмуна малик олан бу елми ирси өј-рәнмәк, саф-чүрүк етмәк, гијмәтләндирмәк, фәјдалы чә-һәтләриниң мејдана чыхармағ мұасир елминиз гаршы-сында мүнүм бир вәзифә киңи дурмағдадыр. Бу бахым-дан ХІХ әср рус мәнбәләриниң тәдгиги дә чидди әһәмиј-јәт кәсб едир.

ХІХ әср рус әдәбијјатшүнаслары, тарихчиләри, шәрг-шүнаслары, јазычылары, рәссамлары тәрәфиндән нәшр олунмуш бир сыра әсәрләрдә (монографија, мәчмүә, мә-галә, албом вә с.) Азәрбајжан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти мәсәләләринә даир бу күн дә өз әһәмијјәтиниң итирмәмиш гијмәтли, елми мұлаһизәләрә, орижинал фактлара раст кәлирик. Һазырда гијмәтли бир мә'хәзә чеврилмиш һә-мин мәнбәләрдә биз дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмамыш вә аз мә'лум олан сәнәт абидәләримиз (ме'марлығ, тәс-вир вә тәтбиги сәнәт нүмунәләри), адәт вә ән'әнәләри-миз, Азәрбајжан шифаһи әдәбијјаты, хусусән көркәмли классикләр һағгында зәнкин мә'лумата раст кәлирик. Бу мәнбәләрин тәдгиги Азәрбајжан әдәбијјатынын дәр-индән өјрәнилмәси үчүн кениш имканлар јарадыр.

ХІХ әср рус мәнбәләриниң тәдгиги гаршылығлы рус-Азәрбајжан мәдәни вә әдәби әлағәләри тарихиниң өјрә-нилмәси чәһәтдән дә марағлыдыр. Һәмин әлағәләрин көкү гәдним олса да, Азәрбајчанын Русија тәркибинә да-хил олмасындан сонра онлар даһа да күчләнмиш, ХІХ әср демократик рус елминиң инкишафы илә әлағәдар да-һа да мөһкәмләнмиш вә тәкмилләшмишдир.

Әсәрдә Азәрбајжан һаггында XIX әср рус елми мән-бәләринини вердији мә'луматлары мүмкүн гәдәр әтрафлы ишыгландырмаға чәһд едилмиш вә бунун үчүн рус шәргшүнасларынын тәдгигатлары, онларын Азәрбајжанын өјрәнилмәси сәһәсиндә фәалијјәти әсас кәтүрүл-мүшдүр. Доғрудур, бу алимләрин чоху Азәрбајжан һаггында ири һәчмли һүсуси тәдгигат әсәри јазмамышдыр, ләкин онларын бу вә ја дикәр тәдгигатларында Азәрбајжан әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинини, демәк олар бүтүн әсас мәсәләләринә тохунулмуш, бир чох һалларда јыгчам елми мүлаһизәләр сөјләнмиш, мүһүм нәтичәләр әлдә едилмиш вә јени мүддәалар ирәли сүрүлмүшдүр.

Мүәллиф өз әсәриндә Хагани ирсинин рус алимләри тәрәфиндән өјрәнилмәси барәдә әтрафлы сөһбәт ачмаға чалышмышдыр.

Русијадә шәргшүнаслығын мүстәгил елм киһи иһки-шафынын бир чох тарихи сәбәбләри вардыр ки, бунлардан башлычасы Русијанын Иран вә Түркијә илә мүнәсибәтләриндир. Рус чаризминин Гафгазы әлә кечирмәк сипјасәти дә рус шәргшүнаслығынын иһкишафына мүәјјән дәрәчәдә тә'сир кәстәрмишдир. Буну акад. В. Бартольдун сөзләри чох дүзкүн изаһ едир. О јазыр: «Тарихдә чох вахт елә олмушдур ки, тарихи шәхсијјәтләрини һәрби һаһијјәтләр газанмағ үчүн тәтбиг етдији васитәләр тарихин кедишинә, бу мүвәфғәһијјәтләрин газанылмасын-дан даһа чох тә'сир кәстәрмишдир. Пјотрун һәрби гәләбәләринин Русија үчүн әһәмијјәти нә гәдәр чох олса да, онун дәвләтнин гүдрәтинин артырмағ мәгсәди илә биләк-ләрин јайылмасы үчүн көрдүјү тәдбирләр даһа мүһүм вә вачиб проблем иди».¹

XIX әсрин орталарындан башлајарағ Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајжанын өјрәнилмәси Русијадә мүһүм бир мәсәләјә чеврилир. Гафгаза сүркүн едилән тәрәггип-пәрвәр мүбариз зијалылар, декабристләр, Гафгаза сәја-һәт едән рус алимләри вә башгалары бу зәнкни өлкәнин иғтисадиијјатына, этнографијасына, мәдәнијјәтинә, јазы-лы вә шифаһи әдәбијјатына чидди марағ кәстәрирдиләр.

Бу марағ илк әввәл, иғтисади, тарихи вә чоғрафи ма-һијјәт дашыјырды. Һәлә XVIII әсрин ахырларында бир сыра көркәмли рус алиһи Гафгаза кәләрәк елми-тәдгигат

иһи апармаға башламышды. 1767—1768-чи илләрдә Русија Елмләр Академијасы көркәмли алиһләрдән Иоганн Антон Килденштедт,² Самуил Готлиб Һмелинни,³ П. С. Палласы,⁴ Иван Јаковлевич Лерх⁵ вә башгалары-ны Гафгаза елми сәјаһәтә кәндәрмишди. Бу сәјаһәтләр нәтичәсиз галмамыш вә онларын топладығы зәнкни ма-териаллар сонралар XIX әср рус дәври мәтбуатында вахташыры дәрч олунмушдур.

1807—1808-чи илләрдә көркәмли шәргшүнас, Русија Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү Н. Ј. Клапрот (1783—1835) Гафгаза сәјаһәт едир, 1819—1820-чи илләрдә кенерал Јермоловун һүсуси експедицијасы Хәзәр дәнизинин шәрг саһилләрини өјрәнир.

Чаризмин мүстәмләкә сипјасәтинә бахмајарағ, көркәмли елми гүввәләрин Гафгаза кәндәрилмәси, онларын тәдгигаты объектив оларағ јерли халqlарын тарих, мәдәнијјәт, әдәбијјат, иһчәсәнәт вә мәшәтинин дәриндән өј-рәнилмәси үчүн имканлар јаратды. Гафгазын өзү бу алиһләрә әсәр јазмағ үчүн зәнкни материал верирди. Буну рус тәдгигатчыларынын өзләри дә е'тираф етмиш-ләр. Тарихчи Е. Марков јазыр: «Гафгаз өзү—зәнкнилији вә һәмәтләринин мүхтәлифлији чәһәтдән һәр нөв этно-график вә тәбии тарихи хәзинәләр музејидир».⁶ П. На-

² И. Килденштедт (1745—1781) рус академикидир. 1768—1775-чи илләрдә Гафгазда олмушдур. Онун Гафгаза аид чох зәнкни ма-териаллардан ибарәт «Reisen durch Russland und in Kaukasien und Gegend um Petersburg» (St. Petersburg, 1781) әсәри вардыр ки, бурадан бир чох парчалар рус дилинә тәрчүмә едилмишдир.

³ С. Г. Һмелин, иғтисасы үзрә ботаникидир. 1768—1774-чү илләрдә бир чох елми експедицијаларда олмушдур. 1774-чү илдә Иран сәјаһәт етдији заман Азәрбајжанын Баһы, Шамаһы, Салјан шәһәр-ләриндә олмуш, Дағыстанда әсир алынмыш вә Әһмәдкәндә вәфат етмиш. Гајакәндә басдырылмышдыр. Онун сәјаһәти барәдә бах: С. Г. Һмелин. Путешествие по России для исследования трех царств и природы, т. 1—3. СПб., 1871—1885.

⁴ П. С. Паллас (1741—1811) рус алиһидир. О, һәм сәјјаһ нәба-татшүнас, һәм дә чоғрафијашүнас, археолоғ вә әдәбијјатчы киһи мәшһур иди. Онун «Сравнительные словари всех языков и наречий...» (СПб., 1787) адлы әсәриндә дүнианын 272 дилиндә сөзләр өз әксини тапмышдыр.

⁵ И. Ј. Лерх, иғтисасы үзрә һәкимдир. 1731-чи илдә рус дәвлә-ти гуллуғунда олмуш, 1732—1735-чи илләрдә Һәштәрханда һәрби һәким иһләмишдир.

⁶ Е. Марков. «Очерки Кавказа. Картины кавказской жизни и природы и истории», СПб., М., 1887. Предисловие.

¹ В. В. Бартольд. К вопросу о происхождении Дербент-наме, «Иран», т. I, 1926, сәһ. 42.

деждинин «Кавказски крај» әсәриндә охујуруг: «Гафгаз физики-чографи вә һабелә этнографик, тарихи вә археоложи чәһәтдән дүнјанын ән көзәл вә мараглы өлкәләриндәндир. Тасадүфи дејил ки, һәлә кемишләрдән бу өлкә сәјјаһларын вә тәдғигатчыларын нәзәрини чәлб етмишдир. Гафгаз һаггында о гәдәр әсәр јазылмышдыр ки, Барон Усларын дедијинә кәрә бу әсәрләрдән бөјүк бир дағ әмәлә кәләрдн».⁷ М. В. Владыкин исә мәфтунлугла јазырды ки, Гафгаз һәр кәс үчүн, әләлхүсүс рус сәјјаһы үчүн дүнјанын ән мараглы дијарларындандыр. Бу өлкәнин һәр саһәси мараглыдыр. Дүнјанын тәк-тәк өлкәси һаггында, Гафгаз һаггында олдуғу гәдәр әдәбијат вар».⁸

Гафгазын баш һакими (1816—1827) Алексеј Петрович Жермолов Гарабаг вә Ширванын бир чох јерләрини кәзәркән, бу јерләрә вәләһ олдуғуну, мүсәлман вилајәтинин (Азәрбајчанын—Р. М.) көзәл бир өлкә олдуғуну гејд едир. О, граф Румјансевә јаздығы 1822-чи ил 16 нојабр тарихли мәктубунда бу вилајәтин өјрәнилмәси үчүн онун һиmajәси алтында бу өлкәләрә бир нечә алимин көндәрилмәсини мәсләһәт көрүр.⁹ «О јазырды ки, бу өлкәләр өјрәниләрсә, бу, Сизә лајиг бир абидә оларды».

Һеч шүбһә јохдур ки, бу сәјаһәтләр чаризмин мүстәмләкә сипасәти илә мөһкәм бағлы иди. О, Гафгазы, еләчә дә Азәрбајчаны даһа әтрафлы өјрәнмәк, даһа чох фајда көтүрмәк, халғы исә мүхтәлиф васитәләрлә итаәтдә сахламаға чалышырды. Лакин бу сәјаһәтләрин объектив оларағ фајдалы нәтичәләри дә вар иди.

XIX әсрин әввәлләриндән етибарән Гафгаз халғларынын тарихи, этнографијасы, әдәбијаты һаггында бир чох гүјмәтли әсәрләр јараныр.

⁷ П. Надеждин. Кавказский край. Природа и люди, третье изд., Тула, 1901. Предисловие.

⁸ М. В. Владыкин. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу, М., 1874. Предисловие. (Мүәллиф Дубровинин «История войны и владычества» әсәринин III чилдинин јалғыз Гафгаз һаггында әдәбијат сипаһысыдан ибарәт олдуғуну, лакин бу әдәбијатын ајры-ајры мәтбуатда дәрч олундуғуну јазыр. Гејд етмәк ләзымдыр ки, Владыкинни китабы Н. Дубровинин әсәриндән истифадә јолу илә јазылмышдыр).

⁹ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI, СПб., 1888, сәһ. 495.

1823-чү илдә С. М. Броневскинин,¹⁰ 1825—1826-чы илләрдә Ејхвалдын, 1833-чү илдә В. Григорјевин¹¹ Гафгаз, о чүмләдән Загафгазија һаггында әсәрләри чап олунур.

1936-чы илдә «Обозреније Россіјских владениј за Кавказом» ады илә 4 чилдлик китаб мејдана чыхыр. Бу китаб Гафгаза анд һәмни јерләрдә апарылмыш тәдғигатын илк мәһсулу иди. Китаб бир груп рус мәмурларынын Гафгазда топладығы материаллар әсасында јазылмыш вә онлардан бири В. С. Легкобытов тәрәфиндән чапа һазырланмышдыр. Китабын үчүнчү чилди Азәрбајчана анддир. Бурада Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәтиндән, иғтисади һәјатындан, тарихиндән вә сәирәдән бәһс олунур.

Һаггында данышылан китаб өз дөврүндә рус шәрғшүнаслары тәрәфиндән гүјмәтләндирилмиш, онун һаггында бир чох рус журналларында мүсбәт рәјләр дәрч олунмушдур.

XIX әсрин 40-чы илләриндә Гафгаз халғларынын тарихини вә мәдәнијјәтинин өјрәнмәк ишиндә М. Н. Броссе,

¹⁰ С. М. Броневский. Новейшие географические известия о Кавказе, М., 1823 (Китаб 1810-чу илдә јазылмыш вә чапа һазырланмышдыр). С. М. Броневский (1763—1830) 1796-чы илдә Ирана јүрүшдә иштирак етмиш, Гафгазда һәрби вәзифәдә чалышмышдыр. Броневскинин тәдғигаты Гафгаз өлкәләри, онун тарихи, чографијасы вә этнографијасы һаггында мәлумат верир. Бу китаб өз дөврүндә мәшһур олмуш, һәлә инди дә өз елми әһәмијјәтини итирмәмишдир. М. О. Косев А. С. Пушкинни шәхси китабханасында «Новейшие географические известия о Кавказе» китабынын олдуғуну јазыр. (Бу барәдә бах: М. О. Косев и. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке «Кавказский этнографический сборник», вып. I (Труды Института этнографии», т. XXVI), М., 1955, сәһ. 198. С. М. Броневскинин китабынын рус чәмпијәти тәрәфиндән бәјәнлијини гејд едән Н. А. Кузнецова, Бестужев Марлинскинин бу китаба чох көзәл рәј вердијини, Броневскинин китабынын А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов вә башгалары үчүн столүстү вәсант олдуғуну јазыр. (Бах: Н. А. Кузнецова, «Первая русская работа по истории русско-иранских отношений», «Краткие сообщения Института Народов Азии», «Иранский сборник», М., 1963, № 39, сәһ. 159); Н. Кузнецова мәғаләсиндә С. М. Броневскинин акад. П. Г. Бутков илә Гафгаздакы биркә фаалијјәтиндән дә бәһс едир. С. М. Броневскинин әлјазмасы һалында мүнәфизә едилән намәлум әсәри һаггында әтрафлы мәлумат верир. Һәмни әлјазмасында Гарабаг, Нуха, Ширван һаггында чохлу материал олдуғуну хүсүсилә гејд едир.

¹¹ В. Н. Григорьевин «Статистическое описание Нахичеванской провинции» ады китабында Азәрбајжан халғынын адәт вә ән'әнәләриндән, етиғадларындан, характериндән, ев әшјаларындан кеңиш бәһс олунур.

Х. Д. Френ, Б. А. Дорн, Н. В. Ханыков və И. А. Бартоломеј киими алимләр фәалијјәт көстәрмәјә башлајырлар. Гафгазын археолокијасы һаггында гијмәтли мәлүматлар верән әсәрләр дә бу заман мејдана чыхмышдыр.¹²

Әсрин биринчи јарысынын сонларындан башлајараг узун мүддәтли сәјаһәт, е'замијјәт və экспедицијалар даһа да кенишләнир. 1842-чи илдә Казан Университетинин профессору Илја Николајевич Березин (1818—1896) үч ил мүддәтинә Дағыстана və Загафгазијаја сәјаһәтә көндәрилнр. И. Н. Березин өз дөврүнүн адлы-санлы шәргшүнәсы, түркологу, тарихчи və сәјаһәтчиси киими мәшһур иди.¹³

Березинлә бирликдә һәмнин ил Шәргә елми е'замијјәтә шәргшүнәс Вилјам Франсјевич Диттел дә (1816—1848) көндәрилмишдыр.¹⁴

И. Березинин сәјаһәти 1842—1846-чы илләрә тәсадүф едир. Алим Азәрбајчанда 1842-чи илдә олмуш, онун маршруту Губа—Бақы—Абшерон, Салјан, Ләнкәран və Тәбризи әһәтә едирди.

Березинин сәјаһәтлә әлағәдар материаллары бир чох рус журналларында,¹⁵ сонралар исә ајрыча китаб шәклиндә дә чап олунмушдыр. Ики чилддән ибарәт «Путешествије по Северној Персии» (Казан, 1852) китабында Тәбриз шәһәринин тарихиндән, шәһәрин тарихи абидәләриндән, «Азәрбајчан» сөзүнүн мә'насындан, онун зәр-дүштлүк илә әлағәсиндән, Азәрбајчан дилинин хүсусијәтләриндән və Азәрбајчанын бәдии әдәбијјатындан бәһс олунур.

¹² А. П. Берже. Записки об археологии Кавказа, 1847.

¹³ И. Н. Березин һаггында әтрафлы мәлүмат алмаг үчүн бах: И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, М.—Л., 1950, сәһ. 127; ЕСЭ, изд. 2., т. 4, сәһ. 638; Н. А. Кузнецова и Б. М. Данциг. И. Н. Березин—Путешественник по Закавказью, Ирану и Ближнему Востоку, Краткие сообщения ИВАН, вып. XXII, 1956, сәһ. 92.

¹⁴ Һәр ики алимни Шәрг өлкәләринә етдији үч иллик елми сәјаһәтин план və маршруту, проф. Мирзә Александр Казымбәј тәртиб етмиш, Русија император Елмләр Академијасынын музакирәсинә верилмиш, халг маариф назирлији тәрәфиндән 1841-чи ил ноябрын 27-дә тәсдиг едилмишдыр. Һәмнин план 1841-чи илдә Казанда нәшр олунмушдыр.

¹⁵ И. Березин. Обзор трехлетнего путешествия по Востоку магистра Казанского Университета И. Березина. «Журнал Министерства Народного Просвещения» СПб., 1847, № 7, «Ученые записки Императорского Казанского Университета», Казань, 1852, кн. III.

Һәмнин китабын етнографлар үчүн чох мараглы олдуғуну көстәрән тәдқиғатчыларымыз бурада азәрбајчанлыларын мыллы кејимләриндән, тарихи абидәләриндән кениш бәһс едилдијини хүсуси олараг гејд етмишләр.¹⁶

«Путешествије по Дагестану и Закавказию»¹⁷ адлы әсәриндә Дәрбәнд, Бақы, Губа шәһәрләри һаггында кениш мәлүмат верән И. Березин Губа шәһәриндән бәһс едәркән, А. Бакыхановун јанында ики күн гонаг олдуғуну јазыр və Шәргә мәхсус гонагпәрвәрликдән миннәтдарлыг һисси илә данышыр. Березин Губада олдуғу вахт Бакыхановун Шәрг мүүллифләринин әсәрләри асасында «Дағыстан тарихи»ни јазмагда олдуғуну, ләкин алимни вәфат етдијиндән китабын нәшр едилмәдијини гејд едир». ¹⁸ Березин әсәрдә үмумијјәтлә тез-тез Бакыханова әсәсләнир.

Шәргшүнәс П. С. Савелјев И. Н. Березинин «Дағыстана və Загафгазијаја сәјаһәт» китабына һәср етдији рә'јдә јазыр ки, «Березин Губада олдуғу вахт јерли алимләрән ән мәшһуру тарихчи və әдәбијјатчы Аббасгулу аға Бакыханов иди». П. С. Савелјев И. Н. Березинин китабынын әлавәсиндә мәрһум Аббасгулу аға Бакыхановун «Бақыдакы зәнкин китабханасындакы әлјазмаларынын сијаһысынын дәрч едилдијини, бу каталогда Бакыхановун топладығы 253 адда Шәрг әлјазмаларынын сијаһысы верилдијини көстәрир». П. С. Савелјев бу мәғаләдә Березинин А. Бакыханов һаггында мәлүмат топламасына һејфсиленир. О јазыр: «Әфсус ки, бизни сәјјаһ белә көркәмли алим һаггында, өз өлкәсинин һумболту барәсиндә биографик мәлүмат топламашдыр. Чүнки Аббасгулу русча, әрәбчә, фарсча, түркчә јазырды. О, мүсәлманларын мүғәддәс шәхсијјәтләринин һәјаты, Американын тарихи, Гафгазын тарихи һаггында астрономија və мәнтиг елмләринә даир әсәрләр, еротик шәрләр, поемалар və фарс дилинин грамматикасыны јазмышдыр. Бакыханов 1846-чы илдә 52 јашында Мәккә

¹⁶ Н. А. Кузнецова и Б. М. Данциг. И. Н. Березин—путешественник по Закавказью, Ирану и Ближнему Востоку. Краткие сообщения ИВАН, вып. XXII, 1956, сәһ. 93.

¹⁷ И. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850.

¹⁸ Јенә орада, сәһ. 65.

зијарәти заманы вәфат етмишидир.¹⁹ П. Савелјевин Бакыхановун вәфаты тарихини 1846-чы ил көстөрмәси марағлыдыр. Чүнки тәдгигатчыларымыз Бакыхановун 1847-чи илнн эввәлләриндә өлдүҗүнү көстәрирләр. Гафгаз Археоложи Чәмијјәтинин актларында верилмиш бир сәһдәдә дә јазычынын вәфаты тарихи 1847-чи ил мај ајынын 31-и кими көстәрилмишидир.²⁰

Мәлүм олдуғу кими, Бакыхановун китабханасында Гасым Әнварын, Чаминин, Сәлман Савәчинин, Сәиб Тәбризинин, Әлишир Нәваннин, Әттарын, Әнвәринин, Нафизин, Мирхондун («Рөвзәт-үс-Сәфа»), Искәндәрбәј Мүншинин («Тарихи-Аләм-араји-Аббаси»), Низамин Кәнчәвинин («Хәмсә»), Дөвләтшаһ Сәмәргәндиинин («Тәзкиреји-Дөвләтшаһ») вә башгаларынын гүјмәтли әлјазмалары вар иди. Онун өзүнүн дә «Тәһзиби-әхлаг», «Ријазул-Гүдс» әсәрләринин әлјазмалары бурада сахланлырды.

Бакыхановун өлүмүндән сонра арвады Сәкинә ханым һәмни китабханадан 27 адда әрәб, фарс вә Азәрбајҗан дилләриндә әлјазмаларыны Русия Император Елмләр Академијасына бағышлајыр. Елмләр Академијасы Сәкинә ханымнн һәдијјәсини бөјүк мұкафата лајиг көрмүшдү.²¹

«Гафгаз» гәзети Сәкинә ханымнн һәмни ишини тәдир едәрәк охучуларына билдирмишидир ки, Бакыхановун вәфатындан сонра арвады (Сәкинә ханым) әринин Шәрг дилләриндә олан надир китабларынын Загафгазијаны өјрәнән шәргшүнас алимләр үчүн гүјмәтли вәсант олачагыны нәзәрә алыб, онлары тәмәннасыз олараг Русия Елмләр Академијасына һәдијјә етмишидир.

Акад. Дорн бу әлјазмаларыны јүксәк гүјмәтләндирәрәк, онлары мүсәлман әдәбијјатынын ән көзәл әсәрләри адландырыр, әлјазмаларынын тәсвирини «бүллетендә» дәрч етдирәчәјини јазыр.²² О, сонралар Губада оларкән (1860-чы илдә) Бакыхановун китабханасындакы дикәр

әлјазмаларынын тәлеји илә марағланмышдыр. Б. Дорн јазыр ки, мән Губада оларкән Бакыхановун гардашы кенерал-мајор Чәфәргүлу ага илә таныш олдум. О, мәрһүм Аббасгүлу ага Бакыхановун китабханасындакы Шәрг әлјазмаларынын әлдә едилмәси үчүн чалышачагыны мәнә сөз верди.²³

Акад. Б. А. Дорн Азәрбајҗанда, Абшеронда, Бәрдәдә, Ширванда олмушдур. Онун «Гафгаза вә Хәзәрин чәнүб саһилләриннә сәјаһәт һаггында һесабат»²⁴ китабы бу күн белә өз әһәмијјәтинин итирмәмишидир.

Б. А. Дорн мәшһүр «Каспи» әсәриндә дә Азәрбајҗанын гәдим шәһәрләриндән Шабран, Баки, Кәнчә вә Бәрдәнин тарихиндән бәс едир. О, Бәрдә шәһәринин көзәл тәбиәтиндән, шәһәрин гәдим тарихи абидәләриндән данышыр, Бәрдә шәһәриндәки гәдим бир галанын үзәриндә һәкк олунмуш јазыларын артыг охунмадыгыны,²⁵ ләкин Н. В. Ханыковун ондан 13 ил әввәл Бәрдәдә оларкән бу јазылары охуја билдијини вә бу барәдә Н. Ханыковун (Memoire sur inscriptions musulmanes du Caucase, Paris, 1863, сәһ. 14—15) әсәриндә мәлүмат вердијини јазыр.

Б. Дорн Бакидакы гәдим тарихи абидәләрдән дә бәс етмиш, Ичәришәһәр мәсчидинин китабәләри вә бу абидәнин тикилмәси һаггында елми мұлаһизәләр јүрүтмүшдүр.²⁶

Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајҗанда бир чох харичи сәјаһлар да олмушдур ки, онларын јол гејдләри бир сыра рус журналларында дәрч едилмишидир. «Капитан Жорж Кеппелин сәјаһәти» тикилс дилнән тәрчүмә едилмиш вә «Северны архив» журналында (1825-чи ил, 29-чу һиссә; 1827-чи ил, 30-чу һиссә), Гамбанын Русиянын чәнубуна сәјаһәти һаггында гејдләри франсыз

¹⁹ Б. А. Дорн, Отчет об учебном путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря, СПб., 1861, сәһ. 35.

²⁰ Јенә орада.

²¹ Б. А. Дорн Бәрдәдә 1861-чи илдә рус алимни П. А. Бартоломеј илә бирликдә олмушдур.

²² Рус алимләринин—акад. Х. Д. Ферн, акад. Б. А. Дорн, Н. В. Ханыков, И. П. Березин вә башгаларынын Азәрбајҗан епиграфикасына анд бир сыра абидәләрини кәшф едилмәси вә топланылмасы, Азәрбајҗан тарихинә анд китабәләрини нәшри ишиндәки фәалијјәти М. Х. Нејмәтова тәрафиндән әтрафлы ишығландырылмышдыр. Бах: М. Х. Нејмәтова, Ширван XIV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир (Епиграфик абидәләр әсасында), Баки, 1959.

¹⁹ П. Савельев. «Журнал Министерства Народного Просвещения», СПб., 1850, ч. 65, № 1—3, сәһ. 119.

²⁰ Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией, т. 10, Тифлис, 1885, сәһ. 897.

²¹ «Гафгаз» гәзети, 1852, № 80.

²² «Ученые Записки Императорской Академии наук», СПб., 1852, т. I, вып. 1—5, сәһ. 134.

длиннән тәрчүмә олунараг јенә дә һәмни журналда (1827-чи ил, 26-чы һиссә) чап олунмушдур.

Алман алимн вә сәјјаһы Фон-Гакстгаузен 1843-чү илдә Загафгазијада олмуш, јерли әһалниннн көмәји илә топладығы материаллар әсасында мараглы бир әсәр јазмышдыр ки, ики чилдән ибарәт олан бу китаб «Закавказский край» ады илә²⁷ бурахылмышдыр.

Гафгазын өјрәнилмәсиндә Русија Чографија Чәмијјәтиннн²⁸ фәалијјәтиннн ајрыча гејд етмәк ләзимдыр. Һәлә XIX әсрин 40-чы илләриндә Гафгазы өјрәнән елмн дәрнәк јаранмышды. Н. В. Ханыков, О. И. Ходзко, ки. Г. Г. Гагарин, гр. В. А. Соллогуб, В. Н. Семјонов, И. А. Бартоломеј вә башга көркәмли рус зијалылары исә бу дәрнәјин фәал иштиракчылары идиляр. 40-чы илләрин сонунда артыг Русија Чографија Чәмијјәтинннн Гафгаз шө'бәсиннн тәшкил етмәк зәруријјәти мејдана чыхыр. 1851-чи ил мартын 10-да М. С. Воронсовун рәсми сәдрлији илә бу чәмијјәтиннн Гафгаз шө'бәси тәшкил олунур.

Русија Чографија Чәмијјәти Гафгаз шө'бәсинннн үзвләриндән бири М. Ф. Ахундов иди. О, 1851-чи ил март ајынын 10-да чәмијјәтиннн һәгиги үзвлүјүнә гәбул едилмишдир.

Чәмијјәтиннн Гафгаз шө'бәси үмумијјәтлә Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајчанын тарихи, археолокијасы, әдәбијјаты илә әлагәдар мәсәләләрнн өјрәннрди.

Русија Чографија Чәмијјәти Гафгаз шө'бәсинннн 1856-чы ил 8 декабр тарихли хусуси ичласында Загафгазија халгларынын гәдим тарихиннн өјрәнмәк һаггында мәсәлә музакирә едилмиш вә археоложи газынты ишн апармаг һаггында гәрар чыхарылмышдыр.

А. П. Загурски јазыр ки, Русија Чографија Чәмијјәти Гафгаз шө'бәсинннн илк нүмајәндәләрнн, о чүмләдән Н. В. Ханыков јерли зијалылары Гафгазы өјрәнмәјә һәвәсләндирмиш вә буна напл олмушлар.²⁹

Өлкәннн һәр јериндән шө'бәјә күлли мигдарда чографи, этнографик, статистик мәгаләләр вә гејдләр кәлирдн. Бу материаллар үзвләр тәрәфиндән ләзыми дәрәчәдә өјрәннлрди.

²⁷ Фон-Гакстгаузен. Закавказский край. СПб., 1857.

²⁸ Русија Чографија Чәмијјәти 1845-чи ил августун 6-да тәшкил олунмушдур.

²⁹ «Известия КИОРГ общества», т. VI, № 1, 1879, сәһ. 132.

Шө'бә әввәлчә «Записки», 1872-чи илдән е'тибарән «Известия Кавказского отдела Русского географического общества» адлы мәчмуәләр нәшр етдирирди. «Известия»нын 25 чилдн бурахылмыш, нәшри 1917-чи илә гәдәр давам етмишдир.

Истәр Русија Чографија Чәмијјәтиннн «Хәбәрләрнн»ндә (Москва), истәрсә дә Чографија Чәмијјәти Гафгаз шө'бәсиннн «Әсәрләрнн»ндә (Тифлис) чәмијјәтинн фәалијјәтиннн ишыгландыран мәгалә вә мә'рузәләр, протоколларын хуласәләрнн, хәбәрләр чап олунурду.

Русија Император Чографија Чәмијјәти Гафгазы өјрәнән јекәнә елмн мүәссисә дејилди. Бу сәһәдә Русија Археолокија Чәмијјәти дә хәли фәалијјәт көстәрмишдир.

Һәмни чәмијјәтиннн тәшкилатчыларындан бири мәшһур Азәрбајчан алимн Мирзә Чәфәр Топчубашов иди. Онун сә'ји илә чәмијјәтиннн Шәрг шө'бәси јаранмыш вә шө'бәннн илк 1851-чи ил 13 апрел тарихли ичласында о, шө'бәннн мүдирн сечилмишди. Шәрг шө'бәсинннн ишиндә М. Ч. Топчубашов, П. С. Савелјев, В. В. Григорјев вә диқәр ираншүнасларын фәал иштиракы олмушдур.

Шәргшүнас В. В. Григорјев јазырды ки, Мирзә Чәфәр Топчубашов бу вәзифәдә узун мүддәт галмышдыр. Чәмијјәтиннн үзвү олан шәргшүнасларын чоху Топчубашовун тәләбәләрнн олмуш вә өз мүәллимләринн севдикләриндән она өз тәшәккүрләрнн билдирмәк үчүн һәр дәфә јенидән бу вәзифәјә сечмишләр.³⁰

Русија Император Археоложи Чәмијјәтиннн Шәрг шө'бәси гәдим Шәргнн өјрәннлмәси үчүн мүһүм ишләр көрүрдү.

М. Ч. Топчубашов һәлә 1851-чи илдә Шәрг шө'бәсиннн «Записки Восточного отделения Русского Археологического общества» адлы мәчмуәсинннн нәшри һаггында мәсәлә галдырмыш, ләкин бу мәчмуә јалныз барон В. Р. Розенинн сә'ји нәтичәсиндә 1886-чы илдән чап олунмаға башламышдыр.

Шө'бәннн Шәрг аләминә анд топладығы материаллар чәмијјәтинн 1855-чи илдән нәшрә башлајан «Әсәрлә-

³⁰ В. В. Григорьев. Мирза Джафар Топчибаев (некролог), «Известия Императорского Русского Археологического общества», т. VII, СПб., 1872, сәһ. 303.

ри»нда дәрч олунурду. Бурада шәргшүнаслығын бүтүн мәсәләләринә анд материаллара јер вериллирди.

Археоложи Чәмијјәтнн Шәрг шө'бәсиннн үзвләри арасында Мирзә Казым бәј, И. Н. Березин, Н. В. Ханьков кимн алимләр вар иди. Шө'бә Загафгазија халглары мәдәнијјәтиннн өјрәнилмәси вә тәблиғи үчүн мһүм фәалијјәт көстәрмишдир.

Гафгазын өјрәнилмәсиндә Москва Археолокија Чәмијјәтиннн фәалијјәтиннн ајрыча гејд етмәк ләзимдыр. Алимләрнн бурада апардылары тәдгигатлар ајрыча китаблардан әлавә әсасән «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК) мәчмүәсиндә чап олунурду (XIX әсрнн 80-чи илләриндән). Академик Ј. Н. Марр бу мәчмүәннн јалныз шәргшүнаслар арасында дејил, һабелә фолклорчулар, әдәбијјат мутәхәсссләри арасында да бөјүк мараг доғурдугуну көстәрмишдир.³¹

Проф. В. Ф. Миллер јазырды: «Мәчмүәдәки мәғаләләр елмн сәчијјә дашыјыр. Бурадакы һәлә там ишләнилмәмиш материалларын өзү дә гнјмәтлидир. Бу материаллар редаксия³² тәрәфиндән әлавә вә изаһларла нәшр олунмушдур ки, бу да онларын елмн дәјәрннн бир даһа артырыр».³³

Бир нечә ил кечдикдән сонра А. П. Бержеинн сәдрлијн илә Тифлисдә Археографик комиссия тәшкил олунду. Бу комиссиянын вәзифәси елмн тәдгигатларын нәтичәсинн ардычыл шәкилдә «Актлар»³⁴ һалында мунтәзәм чап етдирмәкдән ибарәт иди. Нәшри 1866-чы илдән 1884-чү иләдәк давам едән «Актлар»ын чәми 12 чилди чыхмышдыр. Рус тарихшүнасы, проф. В. С. Иконников «Актлар»ын әһәмијјәтиндән данышараг јазыр: «Акт-

лар»да дәрч олунмуш материаллар рус идарәсиннн бүтүн сәһәләринн — дипломатик, вәтәндашлыг, һәрби, дини, малијјә, сәнајә — әһатә едир. Онлар рус үсули-идарәсиннн әмр вә көстәришләриндән, Гафгаз тајфаларындан вә онларын гошшу халглара гаршы мүнәсибәтиндән әтрафлы бәһс едир.

«Актлар»дакы Гафгаз тарихинә анд бир чох матерналлар А. П. Берже тәрәфиндән «Русскаја старина» журналында да чап едилмишдир.³⁵

Рус елмннн Шәргә, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјәтинә вә мәдәнијјәтинә бу чүр чилди әһәмијјәт вермәсиннн мһүм сијаси, иғтисади вә мәдәни сәбәбләрн вардыр.

Бу марағын башлыча сәбәбләриндән бири Русијада XVIII әсрнн әввәлләриндә капитализм мүнәсибәтләриннн јаранмасы вә пикишаф етмәсиндир ки, бунунла әлағадар да Шәргнн өјрәнилмәси зәруријјәти мејдана чыхмышды. Шәргн өјрәнмәк мәсәләси һәлә I Пјотр заманындан мһүм бир мәсәләјә чевриллр. 1733-чү илдә акад. Г. Ј. Кер (1692—1740), 1810-чү илдә иса С. С. Уваров тәрәфиндән Шәргн тәдгиг едиб өјрәнмәк барәдә Асия Академијјасынын план ләјнһәси тәртиб едиллр.³⁶

Русијада шәргшүнаслығын јаранмасы тәсәдүфи һадисә дејилди.

Шәрг илә тичарәт әлағәләриннн јаранмасы Шәрг өлкәләриннн өјрәнилмәси мәсәләсинн гаршыја гојурду. XVIII әсрнн әввәлләриндән етибарән елмн шәргшүнаслығын јаранмасы вә Шәрг дилләриннн ардычыл сурәтдә тәдрисн зәруријјәти мұшаһидә олунурду. Ләкин һазырлыгы елмн кадрларын олмамасы, Шәргн өјрәнмәк үчүн әсас вәситә олан Шәрг әлјазмадарынын азлыгы вә дикәр сәбәбләрдән бу һазырлыг ишн кеч јолуна дүшмүш, XIX әсрнн 20-чи илләринәдәк давам етмишдир.

³⁵ В. С. Иконников. Опыт русской исторнографии, т. I, Киев, 1891.

³⁶ Бах: П. С. Савельев. Восточные литературы и русские ориенталисты, «Русский вестник», т. 2, 1856, кн. II, сәһ. 122, 123; И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. Избранные соч., т. V, М.—Л., 1958, сәһ. 70; Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России (XIX—начало XX в.), М., 1968, сәһ. 11, 20; М. Куликова. Проекты востоковедного образования в России (XVIII—I-я пол. XIX в.), журн. «Народы Азии и Африки», № 4, 1970, сәһ. 133—139.

³¹ «Записки восточного отделения Русского Археологического общества», т. XXIV, Петроград, 1917, сәһ. 270.

³² Мәчмүәннн редактору филолог Л. Г. Лопатински (1842) олмушдур. О, 1864-чү илдә Львов Университетинн битирмишдир.

³³ В. Ф. Миллер. Отзвыи, вып. XXI и XXII.

³⁴ «Актлар»ын үч нүсхәси шәргшүнасларын Петербургда чагырылмыш Үмүмдүја гурултајына һәдијјә верилмишдир ки, бунлардан бир нүсхәси Парис јеи Шәрг дилләри институтуна, икинчиси Асия Крал чәмијјәтинә, үчүнчүсү иса Нидерланд Гиндиетанынын Гаага халглары дилләринн өјрәнән институтуна көндәрилмишдир. Бах: «Труды третьего международного съезда ориенталистов», т. I, СПб., 1879—1880.

XIX əsrin əvvəllərində Şərg problemi rus çəmiyyətini və elmi fikrini dиггəт мəркəзиндə иди. Бу проблемин һəлли үчүн Шəрг һәм әмәли, һәм дә елми чəһəтдән өйрəнилмәли иди.

Шəргин елми өйрəнилмәси үчүн «Асија музеји» тəшкил олунмалы вə Петербург Университетиндə Шəрг кафедралары јарадылмалы иди.

1818-чи ил нојабрын 11-дə «Асија музеји» тəшкил олунур. Бу мүүссисə елми мäsəлэлəрин ишлəнилмәси илə мəшғул олурду. «Асија музеји» јарандығы вахтдан Шəрг әлјазмаларынын топланылмасы үчүн чох ишләр көрмүшдүр.

Академијанын президенти С. С. Уваровун көмəји вə Х. Д. Френин гəјғысы нəтичəсиндə 1819-чу илдə Ж. Л. Руссонун әрəб, фарс, түрк әлјазмалары коллексијасы алынмыш, музејин китабханасына Ј. И. Шмидт, А. М. Шегрен, М. И. Броссе, Х. Д. Френ вə башгə академиклəрин зəнкин китабханалары да дахил олмушдүр. Бундан əлавə Шəрг өлкэлəриндə олмуш сəјјаһларын сəјји илə əлдə едилəн јени-јени гижмəтли әлјазмалары музејин китабханасыны даһа да зəнкинлəшдирди.

Мəшһүр рус рəссамы В. В. Верешакиннин Шəргə сəјаһəти заманы əлдə етдији Фүзулинин күүлијјатынын әлјазмасы музеј үчүн чох гижмəтли һəдијјə иди. 1825-чи илдə рус дипломаты А. Ј. Италинскинин (1743—1827) Түркијадə топладығы әлјазмалары коллексијасы да музеј үчүн алынмышды. Аз сонра Әрдəбилдəки Шејх Сəфи мəгбəрəсинин әлјазмалары Петербургə кəтирилмишди.³⁷

Акад. Х. Д. Френ Елмләр Академијасынын конфрансына тəгдим етдији рапортда Шəрг диллəринин өйрənməк вə зəнкин билијə малик олмғ үчүн Шəрг әлјазмаларынын əһəмијјəтини əтрафлы изаһ етмиш, елм үчүн гижмəтли олан әрəб, фарс вə түрк әлјазмаларынын əлдə едилмәси үчүн Елмләр Академијасынын кəлəчəкдə даһа артыг сəј көстəрмәсинин лəзым билмишди.³⁸

Б. Дорнун «Асија музеји» адлы мəғалəсиндə 1818-чи илдən 1864-чү илəдəк музејин китабханасына дахил олан

³⁷ Бах: Акты, т. VII, 1878, сəһ. 582. Предписание ген. Паскевича А. С. Грибоедову, от 27-го декабря 1827 г., № 816).

³⁸ Всеподданнейшая докладная записка министра народного просвещения о приобретении восточных рукописей. Акты, т. VII, сəһ. 657.

әлјазмаларынын нə гəдər зəнкинлəшдијини көрмəк мүмкүндүр.³⁹ Әлбəттə, бу әлјазмалары арасында көркəмли Азəрбайҗан шаир вə алимлəринин дə əсəрлəри аз дејилди.

Белəликлə, елми шəргшүнаслығын јаранмасы үчүн əсас шəртлəрдən бири олан әлјазмалары базасы артыг јаранмышды.

Дикəр шəртлəрдən бири Шəрг диллəринин тəдриси мäsəлəси иди. Русија Елмләр Академијасынын президенти С. С. Уваров Шəрглə һəртəрəфли таныш олмғ үчүн Шəрг диллəринин өйрəнилмәсинин вачиб һесаб едирди. Бунун үчүн о, Шəрг диллəри вə əдəбијјатларынын бүтүн сəһəлəри үзрə лəјигли мütəхəссисләр јетишдирилмәсинин лəзым билдири. Рус дөвлəтинин Јахын Шəрглə əлағəси үчүн Шəрг диллəринин өйрənməјин əмәли əһəмијјəти дə чох иди. Русија Елмләр Академијасынын јаранмасы вə мөһкəмлənmәси, јени рус университетлəринин тəшкили илə əлағəдар оларғ Шəрг диллəринин өйрəнилмәси ишн дə кет-кədə јолуна дүшдү. XIX əsrin əvvəллəриндən башлајарғ Петербург, Москва вə Казан университетлəриндə Шəрг диллəринин тəдрисинə башланылды, һəммин əsrin биринчи ониллијиндə бир сыра көркəмли шəргшүнаслар мөјдана чыхды. Бунлардан А. В. Болдырев, О. И. Сенковский, Мирзə Кəзим бəји вə башгаларыны көстəрмəк олар.⁴⁰

Русијадə шəргшүнаслығын инкишафында, əлəчə дə шəргшүнас алимлəрин јетишдирилмәсиндə Мирзə Чəфəр Топчубашов, Мирзə Кəзим бəји, Мирзə Мəһəммəd Шəфи, Əбдүл Сəттар Кəзим бəји⁴¹ кимн азəрбайҗанлы алимлəрин дə бөјүк ролу олмушдүр.

³⁹ «Записки АН», т. V, ч. 2, 1864; «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», т. I, СПб., 1890, сəһ. 232.

⁴⁰ А. В. Волдырев 1811—1837-чи иллəрдə Москвада, О. И. Сенковский 1822—1847-чи иллəрдə Петербургда, Мирзə Кəзим бəји 1826-1845-чи иллəрдə Казанда, 1845—1870-чи иллəрдə исə Петербургда фəалијјəт көстəрмишләр. Бах: В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и в России. Лекции читанные в Императорском С.-Петербургском Университете, СПб., 1911, сəһ. 246.

⁴¹ Мирзə Əбдүл Сəттар (Мирзə Кəзим бəјин гардашыдыр—Р. М.) түрк-татар вə фарс диллəри мütəллими олмушдүр. Она 1839-чү ил октябрын 18-дəн Казан Университетиндə һəммин диллəрдən дəрə вөрмәси үчүн ичазə верилмиш, 1840-чы ил октябрын 5-дə исə 1-чи Казан кимназијасына түрк-татар, фарс диллəри баш мütəллими тəјин едилмишди. 1842—1848-чи иллəрдə гардашы Кəзим бəјин јеринə дə

Рус шәргшүнаслығынын көркәмлі нүмајәндәси Н. И. Веселовский Мирзә Чәфәр Топчубашов (1790—1869) һаггында јазырды: «О, 1817-чи илдә Иран сәфирлији илә бирликдә Петербурга кәлмишидир. 1790-чы илдә Кәнчәдә анадан олмушдур. О һәм дә шаир иди (...) Мирзә Чәфәрнин тәләбәләри онун сәјәсиндә Шәрг дилинин руһуну, бүтүн ибарәләрини көзәл мәһимсәмишидиләр.⁴² Петербург университетиндә фарс дили профессоруну эвәз едән Мирзә Чәфәр Топчубашов ејин заманда Хари-чи Ишләр Назирлијини Асија идарәси јанында Шәрг дилләри институтунда ишләјирди. О, Лондондакы Асија Крал Чәмијјәтинин үзвү иди. Бир чох көркәмлі шәргшүнасларын јетишмәсиндә М. Ч. Топчубашовун бөјүк ролу олмушдур.

Шәргшүнас О. И. Сенковский һаггында биографик мә'луматларда онун түрк дилини өјрәймәк үчүн адјункт (көмәкчи) Мирзә Чәфәр Топчубашовла мәшғул олдуғу, түрк дили илә бәрәбәр ондан шәрги түрк дилини (Азәрбајчан дили—Р. М.) өјрәндији гејд едилір.⁴³

Русија Археоложи Чәмијјәтинин көстәришилә В. В. Григорьевин М. Ч. Топчубашов һаггында јаздығы некрологда исә охујуруг: «Топчубашов өз тәләбәләрини чох севир, онларын мүвәффејјәтләринә үрәкдән севинирди. О өз билјијини тәләбәләринә чатдырмағ үчүн бүтүн варлығы илә чалышырды.

Топчубашовун тәләбәләри өз мүәллимләриндән һәһи фарс дилиндә дүзкүн, һәбелә зориф данышмағы өјрәнишидиләр... Мирзә Чәфәр фарс дилиндән әләвә өзү-

һәмий кимназијада түрк дилиндән дәрс демшидир. Мирзә Абдул Сәттар 1840-чы илдә һәлә Александр Казымбәј вә И. Березини Казан Университетиндә олан вахтда јухары курс тәләбәләри илә мәшғәлә апарыр, гардашы Казым бәјин грамматикасы әсасында исә аһағы курс тәләбәләринә түрк дилинин оху вә јазы гәјдаларыны өјрәдирди. О, тәләбәләри Шәргин, о чүмләдән Азәрбајчанан көркәмлі шаирләрини бәди ирси илә таныш едирди. Бах: Н. И. Веселовский. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России, СПб., 1875, сәһ. 195; Н. И. Загоскин. Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского Университета (1804—1904), ч. I, Казань, 1904, сәһ.

⁴² «Труды третьего международного съезда ориенталистов», т. I, СПб., 1879—1880, сәһ. 244.

⁴³ Собр. соч., О. И. Сенковского, т. I, СПб., 1859, сәһ. XXXV.

һүн ана дили олан «Азәрбајчан» дилини билир, күрчү вә ермәничә дә данышырды.⁴⁴

Рус шәргшүнасы Болдыревин тәләбәси П. J. Петров (1814—1857) В. Г. Белинский мәктубларынын бириндә јазыр ки, иди мән Авропа елминин нүмајәндәләри илә јанашы Мирзә Чәфәрин шәхсиндә Шәргин мәшһур билчиси илә таныш ола билчәјәм. Мирзә Чәфәр университетдә 1819—1849-чу илләрдә дәрс демши, өзү шаирдир вә фарс мистикасыны дәрин биләһләрдәндир.⁴⁵

Јахын Шәргин Русијада өјрәнишмәси сәһәсиндә танымыш тәдигатчыларындан олан Б. М. Дансинг М. Ч. Топчубашов һаггында әтрафлы мә'лумат вермиши вә онун рус шәргшүнаслығындакы фәалијјәтинин дүзкүн гүмәтләндирмишидир.⁴⁶

Мирзә Чәфәр Топчубашовдан аз сонра Мирзә Мәһмәдәли Гасым оглу Мирзә Казым бәј⁴⁷ (1802—1870) Русијада вә Авропада шәһрәт газанмышды. О, дил, әдәбијјат, тарих, шәргшүнаслығ елмләринә вә фәлсәфәјә анд 100-дән артығ елми әсәрин мүәллифидир. О, Сәддини «Күлүстан»ыны русчаја, «Дәрбәндиамә»ни инкилсчәјә,⁴⁸ өзүнүн јаздығы «Азәрбајчан дилинин сәрф-иһви»ни алман дилинә тәрчүмә етмиши, Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәри үзрә «Иран мифолокијасы тарихи»ни вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Онун «Современник», «Отечественније записки» кими журналларда гүмәтли мәгаләләри дәрч олунмушдур.

⁴⁴ В. В. Григорьев. Мирза Джафар Топчибаев, «Известия Императорского Русского Археологического общества», т. VII, СПб., 1872, сәһ. 302—304.

⁴⁵ Востоковедение в письмах П. Я. Петрова В. Г. Белинскому. «Очерки по истории русского востоковедения», ИВАН СССР, 1953, сәһ. 15.

⁴⁶ Б. М. Дансинг. Изучение Ближнего Востока в России. М., 1968, сәһ. 63—64.

⁴⁷ Мирзә Казым бәј һәср едишиши монографија јазылдығындан Казым бәј һаггында ғыса һәср едилчәк. Тәдигатчыларын тохунмадығы бир нечә јени фактлар көстәрилчәкдир. Мирзә Казым бәј һаггында бах: М. А. Абдуллаев. Мирза Казым бек. Махакала, 1964; А. Рзаев. Мирза Казем-бек, Баку, 1965.

⁴⁸ The history of Derbend, translated from a Select Turkish Version and published with the texts and with notes illustrating the history and geography of Antiquities etc., by Mirza A. Kazembegi. St. Petersburg, 1851.

Мирзэ Казым бәј 1835-чн илдә Русија Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү вә Лондон Крал Академијасынын фәхри үзвү сечилир.

Казым бәј 1825—1845-чн илләрдә Қазанда, 1845—1870-чн илләрдә исә Петербург Университетиндә муһазирә охумушдур. 1839-чу илдә биринчи дәфә олараг. Азәрбајҗан дилинин елми сәрф-пәһвини јазараг бү әсәрә көрә Демидов мукафатыны алыр. 1851-чн илдә Петербургда нәшр етдирдијн «Дәрбәнднамә»⁴⁹ она дүня шөһрәти газандырды.

Казым бәј дөврүнүн көркәмли алимләри вә габагчылы муһафәккирләри Н. И. Лобачевскии, Н. Г. Чернышевскии, Л. Н. Толстој, М. Ф. Ахундов, А. Гумбольдт илә јахын достлуғ алагәси сахлајырды. Алманијанын дәвләт хадими вә алим А. Гумбольдтун Казан университетинин астрономија елмләри профессору И. М. Симонова јаздыгы 1830-чу ил 22 феврал тарихли мәктубунда университе-

тин ректору Лобачевскија вә университетин фарс-шикилис алим Казым бәја өз бөјүк еһтирамыны билдирди.⁵⁰

Мәшһүр рус әдиби Иван Серкејевич Аксаков 1844-чу илдә һәштәрхандан јаздыгы мәктубларындан бириндә Қазанда артыг «ән әла» Шәрг дилләри профессору олдуғуну јазыр.⁵¹ (Мәһбәдә Казым бәјин ады сәһв олараг «Катанбек» кетмишдир).

Рус јазычысы вә шәргшүнасы С. И. Уманец...⁵² өзүнүн «Сон души» адлы һекајәсини Казым бәјин хатирәсинә һәср етмишдир.

Мирзә Казым бәј 1855-чн илдә Петербург Университетиндә ачылымыш јени хусуси Шәрг дилләри факултәсинин деканы тәјин едилмишдир. Бу јени факултә Қазан, Петербург вә Рүшәл Шәрг шөһәлләрини Санкт-Петербург Университети даһилиндә кениш бир факултә шәклиндә бирләшдирди. Тәнтәнәли ачылышда чыхыш едән Мирзә Казым бәј јени факултәни алғышламышдыр. О, мәһрузәсиндә Русијанын чоғрафи, тарихи вә һабелә етнографик мөвгәјиндән данышмыш, јени факултәнин Русија үчүн хусуси әһәмијјәтини гејд етмишдир.⁵³

Шәргшүнас П. С. Савелјев факултәнин ачылышыны муһүм бир һадисә кими алғышлајараг јазырды: «Петербургда кениш Шәрг дилләри факултәсинин ачылмасы Русијанын бир чох алимләринин вә дәвләт хадимләринин фикрини 100 илдән артыг мәшғүл едән арзунун һәјата кечирилмәси демәкдир. Онлар Шәрг тајфаларынын дил вә әдәбијјатлары илә бизим даһа јахындан таныш олмағымызын зәруријјәтини дәрк едирдиләр...»⁵⁴

Марағлыдыр ки, Петербург Университетини бу јени

⁴⁹ Переписка Александра Гумбольта с учеными и государственными деятелями России. М., 1962, с. 99.

⁵⁰ П. С. Аксаков в письмах. ч. I, т. I, М., 1888, с. 163.

⁵¹ С. И. Уманец. «Сон души», СПб., 1899. (Памяти бывшего профессора С.-Петербургского Университета Мирзы Каземи-бека).

⁵² Бу барадә бах: П. С. Савельев. Предположения об учреждении Восточной Академии в СПб., 1733 и 1810 г. «ЖМНП», 1852, № 2; «ЖМНП», 1855, XXXVII, «Северная Пчела», № 190 от 1/IX—1855; «Москвитини», № 16, кн. I, 2, с. 238; «Библиотека для чтения» СПб., 1855, т. 134.

⁵³ П. С. Савельев. Көстәрилән әсәри, с. 1.

⁴⁸ «Дәрбәнднамә»нин Казым бәј тәрафиндән едилмиш тәрчүмәсини нәшри жүксәк гүмәтләндирилмиш. бу һагда мәтбуат сәһифәләриндә бир чох мүсәбәт рәјләр дәрч едилмишдир («Северная Пчела», 1852, № 2, Journal Asiatique 1851, № 85, с. 410—412; The Literary World, 1852, № 263, с. 129 в. с.).

Акад. Дорн һәлә Казым бәј Қазанда оларкән. 1845-чн илдә «Дәрбәнднамә» әсәрини чапа һазырладығаны јазыр. О, «Казым бәј»ни кәңчилијини Дәрбәнд шөһәриндә кечирдијиндән бу јерләрә јахын бәләд олдуғуну, она көрә дә әсәри даһа јахын дуја билдијини хусуси көстәрир.

Акад. Дорн шәргшүнас О. Сенковскиини дә «Дәрбәнднамә» әсәрини тәрчүмә етдијини јазыр. О, куман едир ки, Сенковски бу әсәри рус дәвләт хадими Н. П. Румјанцевини һесабына, онун көмәјиндә чап етдирмәли иди, ләкин Н. П. Румјанцев вәфат етдијиндән бу тәрчүмә нәшр едилмәсини галмишдыр.

Һәлә 1829-чу илдә илк дәфә олараг Ј. Клапрот «Дәрбәнднамә»нин јалпыз бир һиссәсини франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир. Клапротун тәрчүмәси Берлин әлјазмасы әсасында верилмиш. Берлин әлјазмасында олмајан балача бир һиссә исә Парис әлјазмасы әсасында тәрчүмә олунмушдур.

Мирзә Казым бәј «Дәрбәнднамә» үзәриндәки тәдқиғатыны бир чох әлјазмалары әсасында апармыш, Клапротун тәрчүмәсиндән дә истифадә етмишдир. (В. В. Бартольд. К вопросу о происхождении Дербенд-намә. Сб. «Иран», т. I, 1926, с. 42—58).

1829-чу илдә «Дәрбәнднамә»нин А. Бақыханов тәрафиндән рус дилинә тәрчүмә едилмәси, бу тәрчүмәнин әсли (Азәрбајҗан дилиндә) әлавәләр вә шәһләр илә бирликдә нәшр едиләјин дә һәзәрлә туғулдуғу мәлүмдур («Тифлисские Ведомости», 1829, № 44). Бах: Б. Дорн. Разбор сочинения Мирзы А. Казымбека подзаглавием Dərbənd Nəməh (...) Извлечено из отчета о присуждении Демидовских наград.

факултәсиндә Азәрбајчан⁵⁵ дилин дә тәдрис олуурду. Факултәсини 1855—1856-чы илләр үчүн тәдрис планына көрә Азәрбајчан дилиндән Лазар Будагов дәрс демәли, тәләбәләрә рус дилиндән Азәрбајчан дилинә вә әксинә, мәтнләр тәрчүмә етдирмәли иди.⁵⁶

Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан дилинин рәсми тәдрисинә Петербург Университетиндә һәлә 1845-чи илдән башланылмышдыр ки, бу да Русијада Азәрбајчан әдәбијатынын өјрәнилмәси бахымындан чидди әһәмијјәт кәсб едирди.

Азәрбајчан дилинин тәдриси диқәр Загафгазија халqlары дилләринин тәдрисиндән даһа вачиб һесаб олуурду. Бу сәбәбдән 1835-чи илин тәдрис програмына көрә һәмни дилин Тифлис, Газах дистансијасы, Јелизаветпол, Шуша, Нуха, Шамахи, Губа, Баки, Дәрбәнд, Јереван, Нахчыван, Ахалсих вә Ләнкәранда тәдрис едилмәси вачиб сајылырды.⁵⁷

Петербург Университетиндә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә Л. Будаговун «Практическое руководство туретско-татарско-азербайджанского наречия» (М., 1857) китабы илә јашашы М. Ә. Вәзировун тәртиб етдији мүн-тәхәбатдан истифада едилирди.⁵⁸ Казан Университетиндә исә 1845-чи илдә Мирзә Казым бәј түрк дилләри кафедрасынын јухары курс тәләбәләринә өзүнүн «Туретско-татарскаја грамматика»сыны тәдрис едирди.⁵⁹

XIX әсрин әввәлләриндә артыг Шәрг дилләринин тәдриси үчүн әсас тәһсил вәситәси олан дәрсликләрин, мүн-тәхәбатларын, дүгәтләрин вә с. һазырланмасы вә нәшри рус шәргшүнасларынын гаршысында бир вәзифә киими дуурду.

⁵⁵ 1855-чи илдә Петербург Университетиндә тәдрис едилән дилләрдән бәһс олуаркәи «Азәрбајчан дили» белә изаһ едилир: «Азербайджанский-татарский называется турецкое наречие, употребляемое в закавказских владениях. Оно названо по имени самой страны» «ЖМНП», 1855, ч. XXXVIII, сәһ. 16.

⁵⁶ «Акты», т. XI, Тифлис, 1888, сәһ. 733. Письмо попечителя Петербургского учебного Округа к попечителю Кавказского учебного округа, д. с. с. бар. А. П. Николай, от 7-го сентября 1855 г.

⁵⁷ «ЖМНП», 1836, ч. XI, «О восточной словесности», сәһ. 257.

⁵⁸ «Труды третьего Международного съезда ориенталистов», т. I, СПб., 1879—1880, сәһ. 250.

⁵⁹ «Ученые записки Императорского Казанского университета», Казань, 1852, кн. III, сәһ. 6.

Илк дафә оларат 1824-чү илдә А. В. Болдыревни «Әрәб мүн-тәхәбаты», 1827-чи илдә «Әрәб дилинин мүн-тәсәр грамматикасы», 1826-чы илдә икп чилдлик «Фарс дилинин мүн-тәхәбаты» нәшр олуур. Мүн-тәхәбат үч һиссәдән—мәтн, дүгәт вә грамматикадан ибарәт иди. 1833—1834-чү илдә һәмни әсәр бир гәдәр кениш шәкилдә јенидән нәшр олуиушдур.

А. В. Болдыревни дәрсликләринин рус шәргшүнаслыгынын иккишафында чидди ролу олмушдур. Акад. И. Ј. Крачковски Шәрг дилләри тәдрисиндә һәмни дәрсликләрини әһәмијјәтнин көстәрәрәк, оиун өз дөврүнүн елми тәләбләринә чаваб вердијини гејд едир.⁶⁰

Русијанын Шәрг дилләри факултәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә Мирзә Казым бәјин 1839-чу илдә нәшр етдирдији «Түрк-татар дилинин үмуми грамматикасы»⁶¹ әсас рол ојнамышдыр. Бу грамматика тәкмилләндирилмиш шәкилдә 1846-чы илдә јенидән нәшр олуиушдур.⁶² Китабын әввәлиндә Казым бәј өз грамматикасыны Х. Д. Френә һәср етдијини јазыр.

Одесса Шәрг дилләри институтунда исә фарс дилинин тәдриси көркәмли јазычы вә алим Аббасгулу аға Бакихановун јаздығы вә рус дилинә тәрчүмә етдији «Краткаја грамматика персидского языка» (1847) китабы әсасында тәдрис олуурду.⁶³

И. Березин 1853-чү илдә Казанда нәшр етдирдији «Грамматика персидского языка» китабынын кириши һиссәсиндә «Мәрһум Бакихановун јаздығы грамматика нәзәрә алынмәсә» Русијада фарс дилини өјрәнмәк үчүн әсас вәсәнтин олмадығыны хүсусән гејд едир.

Казым бәјин 1854-чү илдә Петербургда чапдан чыхмыш үч һиссәдән ибарәт түрк дили китабы Император һәрби Академијасында бу дилә анд әсас тәдрис вәсәнти еди.⁶⁴

⁶⁰ И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т. V, М.—Л., 1958, сәһ. 64.

⁶¹ Грамматика турецко-татарского языка; сост. ординарным проф. Мирзою Александром Казем-Бекон. Казань, 1839.

⁶² Бах: «ЖМНП», 1846, ч. 52, № 10—12.

⁶³ «Труды третьего международного съезда ориенталистов», т. I, СПб., 1879—1880, сәһ. 250.

⁶⁴ Учебные пособия для временного курса турецкого языка с высочайшего разрешения открытого в Императорской военной Академии. Сост. проф. Мирзою Александром Казем-Бекон, СПб., 1854.

XIX əsrдә тәртиб едилмиш лүгәт, грамматика вә мүн-тәхәбатларын Шәрг дилләринин өйрәнилмәсиндә бөјүк ролу олмуш, бу гәбил вәсәитин чох һиссәси һалә XX әс-рин әввәлләриндә дә өз әһәмийјәтинин итирмәийшдир. Көркәмли маарифпәрвәр С. М. Гәһијев лүгәт тәртиб едәркән бир чох шәргшүнасларын лүгәтләриндән исти-фадә етдијини јазыр.⁶⁵

Русија университетләриндә Азәрбајчан дилинин тәд-рис илә јанашы Азәрбајчан әдәбијјаты да тәблиғ олу-нурду ки, бу ишдә азәрбајчанлы шәргшүнасларын фәа-лијјәти дигтәләјигдир. Проф. Мирзә Қазым бәј уни-верситетин јухары курс тәләбәләринин Хагани вә Низа-минин бәдин ирси илә таныш едир вә онларын әсәрлә-риндән тәрчүмәләр едирди.⁶⁶ Әбусәттар Қазым бәј иси-кинчји курс тәләбәләринә Фүзулинин ше'рләринин өйрә-дирди.⁶⁷

Азәрбајчан классик әдәби ирси јалныз Русија уни-верситетләриндә өйрәнилмирди. Бу ирсин тәдгиги рус шәргшүнасларынын елми фәалијјәтиндә дә кеңиш јер-тутурду. Бир чох көркәмли шәргшүнаслар өз диссертаси-јаларыны Азәрбајчан әдәбијјатына һәср едир, бу әдәбиј-јат һагында монографик әсәрләр јазырдылар.

Тәдгигат көстәрир ки, көркәмли рус шәргшүнаслары, диңкәр Шәрг әдәбијјатлары классикләри киими, Азәрбај-чан сәнәткарларынын ирсини дә сә'јлә өйрәнмиш, онла-рын әсәрләрини рус дилинә чевирәрәк чап етдирмиш, бу вә ја диңкәр мәсәләләрин изаһында онларын әсәрләрини бир мәнбә киими мұрачнәт етмишләр.

* * *

XIX әср рус шәргшүнаслығынын сәчијјәви хусусиј-јәтләриндән бири онун тарихи-филоложии истигамәтдә-ни кишаф етмәси иди. Шәргшүнас Виктор Розен (1849—1909) јазырды: «Шәргшүнаслығ тарихи-филоложии ел-мин голларындан јалныз бириди. Она көрә дә шәргшү-

⁶⁵ Султан Меджид Гәһијев. Русско-түркский словарь, Баку, 1909. Предисловие.

⁶⁶ «Труды третьего международного съезда ориенталистов. т. I. СПб., 1876, сәһ. 244.

⁶⁷ «Ученые записки Импер. Казанского Университета». Казань, 1852, кн. III, сәһ. 13.

насларын филологларла сых әләгә сахламасы ләзим-дыр».⁶⁸

Демәли, Шәрг комплекс шәклиндә, јә'ни тарихи-фи-лоложии принцип әсасында өйрәнилирди. Буна көрә дә о дөвр рус алимләринин чоху, ејни заманда һәм тарихчи, һәм дә әдәбијјатчы киими мәшһур иди.

Шәргшүнас В. В. Григорјев дә шәргшүнаслығын бир елм киими кишишафы үчүн әдәбијјатын тарих илә јанашы вә үзви әләгәдә өйрәнилмәсини вәчиб һесаб едирди. Тә-садүфи дејил ки, дөврүн көркәмли тарихчиләри шәргшү-нас алимләрлә биркә фәалијјәт көстәрир, гијмәтли әсәр-ләр јарадырдылар. Акад. А. А. Куник рус тарихи илә әләгәдар бир чох мәсәләләрин һәллиндә Шәрг мұәлиф-ләринә еһтијачы олдуғундан чох заман шәргшүнаслара мұрачнәт етмәли олурду.

А. А. Куникни ССРИ Елмләр Академијасынын Ле-нинград шө'бәсинин архивиндә мұһафизә олунан «Рус тарихинин гәдим дөврүнүн өйрәнилмәсиндә шәргшүнаслы-ғын ролу» сәрләвһәли сәнәдләри хусусилә марағлы-дыр.

Бир нечә сәһифәдән ибарәт олан бу материаллар Шәрг мәнбәләри әсасында рус тарихинин өйрәнилмәсинә һәср олунмун тәдгигатлардан көтүрүлмүш парчалардан ибарәтдир. Бурада Низамни Кәнчәви дөфәләрлә јад еди-лир. Шармуамын Низамнијә һәср етдији тәдгигатында парчалар верилр. Русларын Бәрдәјә јүрүшүндән кеңиш бәһс олунур.⁶⁹

Х. Д. Френ (1782—1851), А. К. Қазым бәј (1802—1870), Б. А. Дорн (1805—1881), П. С. Савелјев (1814—1859), В. В. Григорјев (1816—1881), И. Н. Березин (1819—1896), Н. В. Ханыков (1819—1878) вә б. көркәм-ли шәргшүнаслар рус халғынын кечмишинин өйрәнәркәи Шәрг дилләриндә олан мәнбәләрә тез-тез мұрачнәт едирдиләр. Онлар рус тарихини шәргшүнаслыға анд ма-териалларла зәнкннләшдирмәјә чалышыр, елм әләминдә Шәрг мәнбәләринин истифадә едилмәси зәруријјәтинин гаршыја гојурдулар.

⁶⁸ В. Р. Розен. О восточном факультете и восточной кафедре, «ЖМНП», 1891, № 1, сәһ. 163.

⁶⁹ ССРИ ЕА-нын архив. Ленинград шө'бәси, фонд 95, сјаһы 1, вәрәг 49, 51, 58, 76.

XIX эср рус тарихшүнаслыгында гәдим вә орта эсрләр даһа чох тәдгиг олунурду. Бунун сәбәбләри вар иди.

Русијада ичтимаи, иғтисади вә сийаси зиддијјәтләрини артмасы илә әлагәдар олараг ичтимаи елмләрдә дөврүн габагчыл фикри өз әксини тапырды. Чар һөкүмәти бу фикри инкишафын габағыны алмага чан атырды ки, бу да ичтимаи елмләрә өз мәһфи тәсириин көстәрмәјә билмәзди. Буна көрә, бир чох һалларда тарих елми гәдим дөврүн өјрәнилмәсинә истиғамәтләнирди.

Рус тарихинин гәдим дөврләринә анд бир сыра мәсәләләр Шәрг мәһбәләри әсасында тәдгиг едиллирди. Мәшһур совет алимни Б. Н. Заходер јазыр ки, «Тарих елминини тәләбинә вә еһтијачына мұвафиг олараг Шәрг мәһбәләри үзәриндә систематик сурәтдә ишин илк бүнөврәси Русијада гојулмушдур... Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә рус чәмијјәтиндә һуманитар елмләрә, хусусән шәргшүнаслыға олан үмуми мараг, рус тарихшүнаслыгынын мәһнафеји үчүн систематик сурәтдә Шәрг мәһбәләринини тәдгиги иши Русијадан башланмышдыр».⁷⁰

Һеч тәсадүфи дејил ки, Русија Археоложи Чәмијјәти 1865-чи илә гәдим славјанлар һаггында мүсәлман јазычыларынын әсәрләриндән көтүрүлмүш мәлүматлар вә онларын шәрһиндән ибарәт олан ән көзәл тәдгигат үчүн 1500 манат мәбләггиндә мұкафат елан етмишди.

Бунун үчүн тәдгигатчыдан мүсәлман јазычыларынын әсәрләриндән көтүрүлмүш парчаларын мәлүм олан диҗәр вариантларыны көстәрмәк, онларын дүзкүн вә дәгиг тәрчүмәсини, мәтнини вә онун шәрһинини мүасир филологји тәһлиллинн вермәк тәләб олунурду. Әсас шәртләрдән бири дә әсәриндән парчалар верилмиш мүәллифин һәјаты, онун елми фәалијјәти һаггында мәлүматла бәрәбәр әсәрин тәгигиди шәрһини јазмаг иди.

Тәдгигат рус дилиндә јазылмалы, мүәллиф мөвзу илә әлагәдар Русијада вә Европада нәшр олунмуш тәдгигатларә, о чүмләдән Френ, Шармуа вә башгаларынын әсәрләринә өз мұнасибәтини билдирмәли иди.⁷¹

⁷⁰ Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведений о восточной Европе. М., 1967. т. 2. сәһ. 6.

⁷¹ Бу мәлүмат Б. Дорнун шәхси архивиндә мұһафизә едилән Гафлаза а д материаллардан көтүрүлмүшдүр. Мәлүмат «Петербургские ведомости» гәзетиндә چاپ олунмушдур. Архив АН СССР, фонд 776, сийаһи 1, № 137.

Шәрг мәһбәләринини белә бир үмуми инкишаф истиғамәтиндә тәдгиги илә әлагәдар олараг, јени-јени әсәрләр нәшр олунур, орта эср классикләри кешш өјрәниллирди.

Рус тарихшүнаслыгы вә шәргшүнаслыгынын бөјүк диггәт јетирдији тәдгигат объектләриндән бири XII эср Азәрбајҗан әдәбијјаты иди.

Халгларын тарихиндә елә бир јүксәлиш дөврү олур ки, бу јүксәлиши өз бәдини јарадычылығында әкс етди-рән нәһәнк сөз усталары јетишир вә парлајыр. XII эср Азәрбајҗан халгынын тарихиндә белә јүксәлиш дөврләриндән биридр. Бәзи мәһбәләрдә «Гызыл дөвр» адландырылан бу эср дүнја мәдәнијјәтинә дахил ола билән бир чох парлаг сымалар вә гүјмәтли сәнәт әсәрләри вермишди.

XIX әсрин бир чох Гәрби Европа вә рус шәргшүнаслары XII эср фарс (кечән әсрин шәргшүнаслыг елми фарс дилин Азәрбајҗан әдәбијјатыны да фарс әдәбијјатына дахил едирдиләр) әдәбијјатыны мәдлаһ әдәбијјат (панегририк) адландырырдылар. Бу мотив рус шәргшүнаслыгына әсасән Гәрби Европа алимләринини о дөвр шаирләринә һәср етдикләри тәдгигатлардан кәлмишди.⁷²

Мәлүм бир мәсәләдир ки, рус шәргшүнаслыгы бүтүн дүнја буржуа елминдә олдуғу кими, өзүнүн методоложи мәһдудлуғу нәтичәсиндә, Јахын Шәрг өлкәләринини ичтимаи-иғтисади вә мәдәни тарихи инкишафынын бир сыра мұһим проблемләринини һәллиндә дүзкүн јол көтүрмәмиш, принципал сәһвләрә јол вермишди. Бу сәһв милли әдәби прсини тәјини вә она мұнасибәт мәсәләсиндә дә өзүнү көстәрмишди. Белә ки, буржуа шәргшүнаслыгы, јалныз дили фактор кими әсас тутараг, бир чох Јахын Шәрг халгларынын мәдәни вә әдәби прсини әрәб вә фарс мәдәнијјәти кими гәләмә вермишләр.

Бу тилли нөгсан XIX эср алимләринини тәдгигатына да хас олан чәһәт иди. Һәмин алимләр фарс дилиндә јазылмыш әсәрләрдә Азәрбајҗан әдәбијјатыны фарс әдәбијјаты кими тәблиғ едирдиләр.

⁷² Dr. R. Anger. Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen gesellschaft. Leipzig. 1851. s. 390. Am. Youarden. La Perse. Paris. 1814. C. Barbier de Meynard, La poesie en Perse Paris. 1877. F. F. Arbutnot. Persian Portrait London, 1887. p. 14.

Рус алимлэри Низами вэ Хаганини һәјат вэ јарадычылығыны Азәрбајчанын мүһити вэ һәјаты илә бағлардыларса да, һәр икки шаир дәврүн шәраитиндән ирәтл кәләрәк фарс дилиндә јазыб-јаратдылары үчүн фарс шаир ағландырылдылар.

Бир чох Јахын Шәрг халqlарынын милли мәдәнијјәти вэ әдәби ирси проблемини һәллиндә совет алимләрини бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Кечән әсрин бә'зи рус алимләри, ејини заманда шаһлары мәдһ етмәји, онлары кәјләрә галдырмагы XII әср фарс поезијасынын әсас идеја мәзмуну һесаб етмишләр. Ираншүнас П. Лерх Шәрг поезијасындан бәһс едәркән јазырды ки, «Үмумијјәтлә Шәрг поезијасынын характерни символикдир. Бу поезија данм өз әтрафында јахын, догма чәһәтләри ахтарыр вэ өзүнүн јүксәк сәвијјәдә дурмасына бахмајараг, мәдһ етмәк үчүн, шаирин гәлбинә јатап чәһәтләри бәзәмәк үчүн бүтүн мүрәккәб вэ рәңкарәңк чәһәтләрән истифадә едир» ...Алим өз мұлаһизәләрини давам етдирәрәк көстәрир ки, «варлыгдан» әхз едилән мәнзәрәләр о бирләринә инсәбәтән Шәрг шаирләри тәрәфиндән даһа чох ишләдилір. Бунун сәбәби о ола биләр ки, Шәргдә тәбиәт даһа зијнәтлиндир вэ көзләри даһа чох охшајыр. Шәрг шаирләри она тәсәдүф едән тәшбихләри һәрисликлә алыр, онларын дүрүстлүјүнә чох заман аз варыр. Буна бахмајараг тәшбихләрини көзәллији вэ эңкишлији Шәрг поезијасынын үстүмлүкләриндән бириндир...

Инди кәјдән јерә мүрачидәт едәк, зира бурада күлләр шаирә һеч дә улдузлардан аз таныш дејилдир. Булар арасында биринчи ролу бүлбүлүн севдији гызыл күл ојнајыр. Бу мәһәббәт һаггындакы тәмсил гәдим вә инчәдир.

Бүлбүл фарс шаирләрини рүбабыдыр. Онлар өз поемаларынын, ајры-ајры маһныларынын башлангычында бүлбүлә хитаб едирләр. Севимли әшјалары мүгајисә үчүн шаирә дикәр күлләр вэ биткиләр дә јарајыр; запбаг вә сәрвин аллегорик әһмијјәти вардыр.⁷³

Орта әсрләр Шәрг поезијасына јүксәк гүмәт верән алим о дәвр әдәбијјатына хас олан бир сыра хүсусијјәт-

ләри дүзкүн тәһлил етсә дә, онун XII әср әдәбијјатынын мәдәһ әдәбијјат олдуғуна даир мүддәасы, сөз јох ки, биртәрәфлиндир.

Ејини һала Н. Делибјурадерин «Летописи отечественного просвещения» адлы мәгаләсиндә дә раст кәлирик. Н. Делибјурадер Низамини дәврүндән кениш бәһс едәрәк, бу мәлуматы әсасән һаммерин антологиясындан көтүрдүјүнү көстәрир. О јазыр: «Бу дәвр әдәбијјатыны һағлы олараг мәдәһ әдәбијјат ағландырмаг олар. Поезијанын әсас мәгсәди шаһлары вә һөкмдарлары мәдһ етмәк, онлары кәјләрә галдырмагдан ибарәтдир».⁷⁴ Мәдәһ шаирләр сырасында Хаганини дә ады чәкилир. Шәргдә «Шаирләр падшаһы» рүтбәсини дә олдуғуну јазан мұәллиф Ширваншаһлар сарајында «Шаирләр падшаһы» рүтбәсини дашыјан шаирләрән Әбүлүлә вә Фәләккни көстәрир.

Мәгаләдә дүзкүн олараг XII әсрдә инчәсәнәтнин дикәр сәһәләринә инсәбәтән бәдин әдәбијјатын даһа чох тәрәғгит етдији, бәдин әдәбијјатла јанашы дилчилик вә тәбиәтшүнаслыг елмләрини дә инкишафы көстәрилир; мәдһәдичи лиризмлә јанашы мистик лиризмни дә инкишаф етмәси мәсәләси гојулур.

XII әср Шәрг поезијасы һаггында биртәрәfli фикирләрән бир дә сарај әдәбијјатынын маһијјәти вә сарај шаирләри һаггында фикирләрдир. В. А. Жуковски XII әср Шәрг поезијасынын јалныз шаһлар сарајында инкишаф етдијини јазыр. Алим бунун сәбәбини о дәвр шаирләрини мадди вәзијјәтинин пис олмасында вә онларын өз әсәрләрини мәшһурлашдырмаг үчүн сараја мејл етмәләриндә көрүр.⁷⁵

XII әср поезијасынын башлыча олараг мәдһијјә сәңијјәси дашыдығыны иддиә едән алимләр һәмни поезијанын суфијанә маһијјәт дашыдығыны, шаирләрин бә'зиләрини дүнјадан күсүб, аскетик һәјат кечирдикләрини јазырлар.

Н. Ханыков о дәвр поезијасынын мистик характер дашыдығыны, мистисизмни бә'зи әләмәтләринә Хагани јарадычылығында да тәсәдүф едилдијини вә бу жанрын баһиси Сә'нан олдуғуну јазыр. К. Залеман исә башга мү-

⁷³ П. Лерх. «Семизвездие на небе персидской поэзии», журн. «Библиотека для чтения», СПб., 1851, т. 105, сәһ. 261, 263.

⁷⁴ Н. Делибюрадер. «Летописи отечественного просвещения» журн. «Телескоп», М., 1883, № 2, ч. XVIII, сәһ. 96.

⁷⁵ В. А. Жуковский. Али Аухадсдин Энвер, СПб., 1883.

лаһизә ирәли сүрүрдү: «Иранлыларын бәдһи әдәбијјаты даһа мүстәғил бир сүрәтдә инкишаф етмишдир. Иранда хәлифәләрин һакимийјәтинә гаршы аз-чоһ мүстәғил милләт дөвләтләрин јаранмасы илә јанашы олараг, тарихчиләрин сөјләдикләринә көрә мүхтәлиф һөкмдарларын һимәјәсиндә олан вә онлардан јардым көрәи мәшһур шаирләрн дә көстәрмәк лазым кәлир; һәм дә Иран поезијасы о гәдәр бөјүк сүрәтлә инкишаф етмишдир» ки, онун бизә кәлиб чатмыш илк әсәрләриндәки бүтүн әләмәтләр һәмһин шаирләрин һәлә инди дә рнајәт олунан үсуллар вә гајдаларла таныш олдуғларыны көстәрир».⁷⁶

Акад. Н. Араслы XII әср әдәбијјатындан бәһс едәркән јазыр: «XII әсрдә сарај ше'ри илә бәрабәр шәһәрдә јараныб кениш халг күтләләринин әһвали-руһијјәсинин ифадә едән әдәбијјат да инкишаф едирди. Бу әдәбијјатын нүмајәндәләрн халг күтләләринин мәнәфејини мүдафиә едир, һаким феодал-руһани зүлмүнә гаршы мүбаризә апарыр вә бир сыра хүсусијјәтләрн илә сарај шаирләринин көрүшләрн әлејһинә чыхырдылар».⁷⁷

Биз Азәрбајҗан алимләринин XII әср классикләринә һәср едилмиш тәдғигатларындан о дөврдә поезијанын јалпыз сарајларда јаранан әдәбијјатдан ибарәт олмадығыны, шиғһин халг јарадычылығы ән'әнәләринин давам етдирән, халга мөхсүс ән'әнәләрн өз әсәрләриндә тәрәннүм едән, сарај мүһитиндән узағда јазыб-јарадан даһиләр јетишдијини дә ајдын, ашкар көрүрүк.

Азәрбајҗанда Низамн вә Хагани дөврү өз сијаси-иштиман һадисәләринин долғунлуғу, зәиқинлији, чошғун дөвләт һәјәти, парлаг мәдәни инкишафы илә нәһикн Азәрбајҗан халгы тарихинин, һәтта үмумдүнија халғлары тарихинин әләмәтдар дөврләриндән бирини тәшкил едир.

Бу дөврдә јазыб-јарадан көркәмли әдәби снмалар Гәрби Европа вә Русија шәргшүнас алимләринин диггәтини даһа артыг чәлб етмиш, онлар һағгында мүһүм тәдғигат апарылмыш вә зәиқин елми әдәбијјат јаранмышдыр. һәјат вә јарадычылығы хүсүси тәдғигат мөнзүсү олмуш белә классикләрдән бири Хагани Ширванидир.

⁷⁶ Қ. Залеман. Четверостишия Хагани, СПб., 1875, сәһ. 3.
⁷⁷ Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, үч чилдә, I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 75.

ХАГАНИ ШИРВАНИ ҺАҒГЫНДА ТӘДҒИГАТ

XIX әср рус елми вә мәтбуаты ајры-ајры Шәрг шаирләриндән, јахуд үмумән фарс әдәбијјаты тарихиндән бәһс едәркән Хагани Ширвани һағгында да мүәјјән мәлүмат верир, онун һәјат вә јарадычылығынын бир сыра чәһәтләрини шығландырмаға чалышыр. Бурада бир чәһәтн ајрыча гејд етмәлијик ки, Русијада Хаганинин өјрәнилмәси тарихинин илк мәрһәләсиндә Гәрби Европа алимләринин мүәјјән дәрәчәдә ролу олмушдур.

Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә рус мәһбәләриндә Хагани һағгында ғыса мәлүматлара тәсадүф етмәк мүмкүндүр ки, булар Европада тәдғиг олунмуш, Шәрг әдәбијјатына вә онун көркәмли нүмајәндәләринә һәср едилмиш монографијалардан көтүрүлмүш тәрчүмәләрдән ибарәт иди. Мәсәлән, франсыз шәргшүнасы Силвестр дә Сасинин тәләбәси Амабл Журденни (1788—1818) 1814-чү илдә чапдан чыхмыш «La Perse ou Tableau du gouvernement de la religion et de la literature de cette empire» китабынын 5-чи чилдиндән көтүрүлмүш бир чоһ һиссәләр (сәһ. 39—283) рус дилинә тәрчүмә едилмиш вә 1815-чи илдә «Вестник Европы» журналында чап олунмушдур. «О языке персидской словесности» адлы бу тәрчүмәдә Хагани јарадычылығына мүәјјән јер верилмишдир.⁷⁸

Бурада XII әср Шәрг әдәбијјатындан, о дөврүн көркәмли шаири Әбүл-үлә вә онун шакирдләриндән сәһбәт кедир. Мүәллиф Әбүл-үланын мә'налы аһәнкдар ше'рләри, бәдһи чәһәтчә мүкәммәл гәсидәләринин јалпыз Әрәбистанда јох, һабелә Иранда да мәшһур олдуғуну, шаирләрн онун рәһбәрлији алтында өз исте'адларыны тәкмилләшдирмәји бөјүк бир сәадәт һесаб етдикләрини хүсүси нәзәрә чатдырыр. Бу мәлүматдан көрүнүр ки, Журден бә'зи һалларда Азәрбајҗан шаири Әбүл-үланы

⁷⁸ «Вестник Европы», 1815, № 13, ч. XXXII, сәһ. 33—168.

X—XI эсрин эрəб шаири Əбүл-Əлə Мəəрри⁷⁹ илə гарышыг салыр.

Журналда Əбүл-үланын шакирдлэриндэн Фəлəки вə Хагани һаггында да сəһбəт кедир, бу шаирлэрин астрономија вə башга елмэр санəсиндə дə танындыглары гејд едиллр.

Н. Делибјурадерин јухарыда ады чəкилэн «Летописи отечественного просвещения» адлы мəгалəсиндə дə «Ширван шаирлэриндэн мəликушшүрə» адыны дашы-жан Əбүл-үлə вə Фəлəки Ширвани јад едиллр.⁸⁰

Хаганидэн бəһс едэн мүəллиф, Хаганинин сарај һəјатына нифрəт бəслəјэрək дини һиссијјата гапылдыгындан, шаһын «бу кəзəл нəгмəкары» һəбсə салдыгындан јазыр. Мəгалəдə үмүмən о дөвр əдəбијјатындан данышыларкən белə бир чəһəтə дə тохунулур ки, XII эср Шəрг поезија-сына дөврүч, мүһитин чидди тəсирин олмушдур. Мүəллиф о дөвр шаирлэринин эрəб сөз вə тəркиблэри ишлəт-мэлэринин дə бунула изаһ едир. О јазыр: «Авропада интибаһ дөврүндə јазычылар өз эсэрлэринин јунан вə латын ибарэлэрин илə бəзəдиклэрин кимн, фарс шаирлэрин дə өз эсэрлэринин эрəб сөзлэрин илə бəзəмəјин мəһарəт һесаб едирдилэр».⁸¹

«Вестник Европы» журналында дəрч едилмиш мəлүмат тəрчүмə олса да, Хагани вə онун дөврү һаггында рус дилиндə илк мəлүмат кимн гиймəтлидир. Күман ки, тəрчүмəчи Шəрг əдəбијјаты илə јакшы таныш олмадыгындан өзү һеч бир шəхсн фикир, мүлаһизə јүрүтмəмишдир.

1851-чи илдə проф. С. Назарјанс Фирдовси барəдə китабында Əнвəридэн сонра ики бөјүк шаир—Əбүл-үлə Кəнчəви вə онун күрəкəни олан «Ширванлы Хаганинин» јетиншијјини гејд едир.⁸² Проф. Назарјансын Хагани һаггындакы бу кичик мəлүматы вə һабелə о дөвр əдəбијјатынын хүласəси Һаммерин Geschichte der schönen

Redekünstde Persien (Wien, 1818) эсэрин əсасында јамлымышдыр.

Ираншүнас П. Лерх дə Шəрг əдəбијјатына һəср етдији мəгалəсиндə Хагани һаггында мəлүмат верəркən Һаммерин тəкрарлајараг јени бир шеј сөјлəмнр.⁸³

Бу нөв мəлүматлардан əлавə мəшһүр рус шəргшүна-сы И. Березин «Путешествие по Северной Персии» адлы эсэриндə Тəбриз шəһəриндэн данышаркən Тəбризин өз алимлэри вə əдəбијјатчылары илə мəшһүр олдуғуну јазыр, танымыш шаирлэр ичəрисиндə Хаганини кəстə-рир.⁸⁴

Ј. А. Гакемейстер «Новые очерки Закавказского края» адлы китабынын мүсəлман өлкэлэриниң ад бөл-мəсиндə бир тəрəфдэн Шамакы шəһəринин мэдəни һəјатындан данышыр, о бирн тəрəфдэн исə Хаганијə јүксək гиймəт вернр: «XII эсрдə Шамакы мəктəбин артыг мəшһүр иди. О дөврлə Ширваншаһ Мəнүчəһрун сарајында јашамыш шаир Хагани дүңја шəһрəтин газанмыш бир сənəткар кимн танымышдыр».⁸⁵

Ј. А. Гакемейстерин эсэрин бир дə она көрə гиймəтли-дир ки, мүəллиф шəһэрлэрин тарихиндэн данышаркən Аббасгулу ага Бакыхановун «Рукописная история вос-точной части Кавказа» адлы эсэринин əлјазмасына əсас-ландығыны етирəф едир.⁸⁶ Күман етмək олар ки, бу эсэр А. Бакыхановун мəшһүр «Күлүстани-Ирəми»нин əлјаз-масы имиш.

«Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 го-дах» адлы китабында Адам Олеари сəјаһəт етдији Ис-фаһан, Шираз, Тəбриз, Гəзвин, Шамакы вə с. шəһэрлэ-рин мэдəни һəјатындан вə елминдэн бəһс едир. «Фарс шаирлэри вə онларын ше'рлэри»⁸⁷ бөлмəсиндə эн көр-

⁷⁹ П. Лерх. «Семизвездие» на небе персидской поэзии. Журн. «Библиотека для чтения», т. 105, СПб., 1851, с. 258.

⁸⁰ И. Березин. Путешествие по Северной Персии. Казань, 1852, т. II, с. 52.

⁸¹ Ю. А. Гакемейстер. Новые очерки Закавказья, СПб., 1848, с. 90.

⁸² Јенə орада, с. 61, 84.

⁸³ Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633—1636—1639 годах. (По русскому переводу П. Барсова), М., 1870, с. 822—824.

⁷⁹ XI эсрин көркəмли Азəрбајчан шаири Хəтиб Тəбризи кəнч јашларында Багдада кетмиш, онун тəлэбəsi олмушдур.

⁸⁰ Н. Делибјурадер. Журн. «Телескоп», М., 1833, № 2, ч. 18, с. 96.

⁸¹ «Вестник Европы», 1815, ч. XXXII, с. 33.

⁸² Ст. Назарян. Абуль-Касем Тусский, творец книги царей, известный под названием Шахнаме, с присовокуплением краткого обзора истории персидской поэзии до исхода XV столетия, М., 1851, кн. II, с. 53.

кәмли фарс шаирлери сырасында Хаганинин дә адыны чәкир.

А. Крымскинин гејднә көрә Олеари Ирандан гајы-даркән онунла фарс һакверди (1650-чи илдә өлмүшдүр) вә онун оғлу Риза Ирандан кәлиб Олеаринин евнндә јашамыш вә бирликдә Сәдинин «Күлүстан»ыны тәрчүмә етмишләр.⁸⁸ Чох күман Олеаринин вердији мәлүматларын бир гисми бу ики шәхсдән алынмышдыр.

XIX әсрин биринчи јарысында Европа алимлери тәрфиндән јазылмыш тәдгигатларда Хагани һаггындакы мәлүмат үмуми сәчијјә дашыјыр. Бу да ондан прәли кәлирди ки, һәмнин алимләр чох вахт бу фактлары ејни мәнбәдән—тәзкирәләрдән олдуғу кими көтүрүб дәрч етдирдиләр.

Јухарыда дејилдији кими, Русијада Хагани һаггында јазыланларын хејли һиссәси Европа алимлеринин әсәрлериндән көтүрүлмүш, јахуд садәчә онлардан тәрчүмә едилмишдир.

XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг Русијада шәрғшүнаслығын бир елм кими кениш инкишафы илә әлағәдар олараг Хагани ирсинин даһа әсаслы, елми-тәнгиди сурәтдә өјрәнилмәсинә башланылмышдыр ки, бу саһәдә илк аддымы Николај Владимирович Ханыков⁸⁹ атмышдыр. Русијада Хагани јарадычылығына һәср едилмиш илк санбаллы тәдгигат әсәри онун 1864-чү илдә франсыз дилиндә нәшр етдирдији «Хагани һаггында мемуар»⁹⁰ адлы әсәридир.

⁸⁸ А. Крымский, История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 1—2, М., 1914—1917, с. 446.

⁸⁹ Н. В. Ханьков (1819—1878) мәшһур рус шәрғшүнасыдыр. О. шәрғшүнаслығын бир чох саһәлериндә көркәмли из бурахмышдыр. Петербург Император Академијасынын мүхбир үзвү, бир сыра Русија вә харини елми чәмијјәтләрин үзвү вә фәхри үзвү олмушдур. 1845—1859-чу илләрдә Гафгазда вә Иранда ишбилати вә дипломатик вәзифәләрдә ишләмишдир. Ханыковун көмәји илә топланмыш араб, фарс вә түрк дилләриндәки әлјазмалары 1864-чү илдә Русија күтләви китабханасына дахил олмушдур. Елмин бүтүн саһәләринә анд олан бу 161 әлјазмасынын коллексијасында елә әлјазмалары вардыр ки, дүнјанын дикәр китабханаларында онлара тәсадүф етмәк мүмкүн дејилдир. Рус јазычысы В. А. Соллогуб онун һаггында демишдир: «Әлә шәрғшүнас вә алим Николај Владимирович Ханьков Гафгаза һәср етдији тәдгигатлары илә бу өлкәјә фәјда вермәклә барабар, һәмнин әсәрләрлә дүнјада мәшһурлашмышдыр».

Ханыков Азәрбајҗан шаири Хагани Ширвани һаггында әсәр јазыб, чап етдирмәји һәлә Тәбриздә оларкән гәт етмишди. О, 1857-чи илнн мај ајында акад. Дорна мәктубунда јазырды: «Хаганинин күллијјатыны өјрәндикдән сонра, онун һәјаты вә әсәрләри һаггында гејдләри тәзликлә чап етмәји гәрәра алдым».⁹¹

Ханыковун «Мемуар»ы ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә шаирин һәјат вә јарадычылығына анд мәсәләләр изаһ олунур. Китабын икинчи һиссәсиндә исә Хаганинин дөрд мәшһур ше'ринин тәһлил и верилир.

Мүәллиф бу әсәриндә Хагани јарадычылығынын сәчијјәви хүсусијјәтлерини ачмаг, шаирин һәјаты вә јарадычылығы һаггында өзүнә гәдәрки Хагани тәдгигатчыларындан фәргли олараг, јалныз Дөвләтшаһын тәзкирәсиндән истифадә етмәклә кифајәтләnmәјиб, шаирин әдәби ирсини онун өз әсәрләри әсасында тәдгиг етмәк мәгсәдини гаршысына гојмушду.

Гәрби Европа тәдгигатчыларындан Руссо,⁹² Һаммер⁹³ вә бир чох башгалары Хаганинин һәјаты һаггында јазаркән јалныз Шәрғ мәнбәләринә әсасланмышлар. Ханыков исә Хагани әсәрлеринин ејни заманда шаирин өзү һаггында әтрафлы мәлүмат верән зәнкни бир мәнбә олдуғуну гејд едир вә бу гәнаәтлә дә Хаганинин тәрчүмеји-һалыны јазаркән һәр һансы биографик факты шаирин бу вә ја дикәр әсәриндән алып, башга чүр десәк, шаирин өз сөзләринә әсасланыр.

Мәлүмдур ки, Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагеји» әсәриндә шаирин шәхси һәјатына анд олдуғча мүһүм мәлүматлар вардыр. Ханыковун бу әсәри әсас көтүрмәси, ону кениш тәһлил етмәси, шаирин һәјаты илә бағлы епи-

⁹⁰ N. Khanykoff. Memoire sur Khagani, poete Persan, Journal Asiatique, VI serie, t. VI, 1864; t. V, 1865. Һәмнин әсәрин Низами адына Әдәбијат Институтунда муһафизә едилән рус дилиндә тәрчүмәсиндән истифадә едилмишдир.

⁹¹ Lettre de N. Khanykoff a M. Dorn (du 18 mai 1857). Bulletin de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersburg, 1857, XIV, № 23, 24, p. 355.

⁹² S. Rousseau. The Flowers of Persian Literature, London, 1801, pp. 11—18.

⁹³ Joseph von Hammer. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, Wien, 1818, ss. 127—130.

зодлары ишыгландыркән поемадан кениш истифада етмәси чох дүзкүн бир јол иди. Лакин һәр бир сәнәткарып тәрчүмеји-һалыны јалныз өз әсәринә истинадән јазмаг һәр һалда јеканә дүзкүн јол ола билмәздн.

Ханыков «Төһфәтүл-Ирагејн» поемасында: «Бабасы һаггында», «Атасынын тәрифи», «Анасы һаггында», «Әмиси һаггында», «Әмиси Кафијәддин Әмәр ибн-Османын тәрифи» кими ше'рләри тәһлил едәрәк, бунларын әсасында шаирин һәјатынын илк дөврүнү тәсвир едән «Тәрчүмеји-һалы» тәртиб етмишдир.

Бу тәрчүмеји-һал Хаганинин елми тәрчүмеји-һалыны јазмаг јолунда илк аддым иди.

Н. Ханыков шаирин тәрчүмеји-һалыны белә хүласә едир: «Әфзәләддин Һагани, тәхәллүсү Хагани һичри тарихинин 500-чү илиндә Кәнчәдә анадан олмушдур. Атасынын ады Әли, сәнәти дүлкәр иди. Анасы јунан гадыны иди. О, бир нәфәр келә алверчисп тәрәфиндән Гафгаза кәтирилмиш вә Хаганинин атасына сатылдыглан сонра ислам динини гәбул етмишдир. Ана бабасы ашбаз, ата бабасы тохучу иди. Әмисп—онун һимәјәтчисп Мирзә Кафи Осман оғлу һәким вә әчзачы иди. Ушаглыг илләриндә тәрбијәсини атасындан алмыш, лакин сонралар атасы ону тәрк етмишдир. Хагани јазыр ки, «бир заманлар әрәбләр өз гызлары илә һесаблашдыглары кими, атам да мәнимлә һесаблашды (јәни мәни тәрк етди—Р. М.)».

Ханыков шаирин кәнчлији вә тәрбијәсиндән бәһс едәркән Хаганинин өз әмиси һаггында ше'рпидән мисал кәтирәрәк јазыр: «Симург Залы өз ганадлары алтына алдыгы кими, о да мәни өз елминин Гаф дагына апарды вә өз јувасында тәрбијә етди. Мәнә једди ил тәрбијә вердикдән сонра көрдү ки, мәним дилим ачылыб, мәни мәктәбә көндәрди...»⁹⁴

«Төһфәтүл-Ирагејн» әсәриндә Хаганинин өзүнүн тәрбијә вә тәһсилиндә әмисинин чәкдији зәһмәтләри гијмәтләндирәрәк јаздыгы парчада охујуруг:

Әмәр ибн-Осман сәјәспидә мән,
Јетимлик дивинин гачдым әлиндән...
Атам дөзмәјәрәк дәрдә чаһанда,
Сам Залы атан тәк мәни атанда,

⁹⁴ Н. Х а н ы к о в. «Мемуар» (рус дилиндә), сәһ. 9.

Әмим Симург кими учуб кәләрәк
Ғанады алтына алараг Зал тәк
Ғалдырды билијин Гафына һәмән,
Бәсләдним онун өз јувасында мән...⁹⁵

Һәмим мисралардан көрүрүк ки, рус алими шаирин һәјатында характерик олан әсас чәһәтләри ајдынлашдыран «әмисинин тәрифи» ше'рини һаглы олараг әсас көтүрмүшдур.

Н. Ханыков шаирин тәһсил алмасындан данышаркән јазыр ки, «Хагани өз ше'рләриндә һәтта өјрәндији емләрдән дә кениш бәһс едир. Бу фәнләр дөврүмүздә дә мөвчуддур ки, бу һагда данышмагы лазым билмирәм».⁹⁶

Н. Ханыковун бу фикрини монографијанын кәсирләриндән һесаб етмәк олар. Чүнки о, Хаганинин өјрәндији фәнләрдән сөһбәт ачмагла шаирин елми чәһәтдән нечә јүксәлиб камала чатдыгыны вә бунун Хагани поезијасына тәсирини изаһ етмиш оларды. Бундан башга, әлбәттә, XII әср фәнләринин XIX әср емләри илә ејниләшдирмәк дүзкүн дејилдир.

Хагани Ширвани зәманәспинин ән билкликли адамларындан бири иди. О, нүчум, һикмәт, тибб, фиғһ вә с. фәнләри, диниләр тарихини дәршдән биллирди. Әрәб вә фарс дилләриндә тамамилә сәрбәст данышыб јазырды, күрчү дилини дә мүәјјән дәрәчәдә өјрәнмишди.

Онун билијинин дәринлији ше'рләриндә дә тәсир етмиш, Хагани ше'рләринин дөгиг алашылмасына чәтинлик төрәтмишдир. Буна көрә Хагани диванында мә'насы чәтин баша дүшүлән бејтләрә кениш шәрһ јазылмышдыр.

Проф. В. Минорски Хагани әсәрләринин өјрәнилмәспини чәтинлијини бир гәдәр мүбалигә илә гејд еднб јазыр ки, «Хаганинин ше'рләриндә надир сөзләр, гејри-ади мүғәјсәләр, нүчум, тибб, плаһијјат, тарих мәнбәләринә әсасланан сөзләр о гәдәр болдур ки, һәтта Хаганинин вәфатындан икп-үч әср сонра фарс әдәбијјатыны дәрш билән мүтәхәссисләр белә онун поемаларыны чәтинликлә баша дүшүрдүләр».⁹⁷

А. Н. Болдырев исә бу барәдә белә јазыр: «Хагани ән мүрәккәб вә аглакәлмәз бәдии тәркибләр јаратмаг үчүн

⁹⁵ Хагани Ш и р в а н и. Сечилмиш әсәрләри, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Баки, 1956, сәһ. 34.

⁹⁶ Н. Х а н ы к о в. «Мемуар», сәһ. 9.

⁹⁷ V. Minorsky. Khaganu and Andronicus Comnenus Reprinted from BSOAA, 1945, сәһ. 554—555.

бачарыг вә истәдадынын ән көзәл гүдрәтиндән истифадә етмишдир. Шүбһәсиз ки, Хагани бир шаир вә сәнәткар кимн нәзәри чәлб етмәкдәдир».⁹⁸

Хагани јарадычылығына јүксәк гүјмәт верән М. Қазым бәј бу фикри башга бир шәкилдә ифадә едәрәк, шаирин өз әсәрләрини мифик материалларла бәзәдијини, бу чәһәтдән Хагани «Диваны»ны хүсуси мифоложи лүгәтсиз баша дүшмәјин гејри-мүмкүн олдуғуну көстәрир.⁹⁹

Хагани јарадычылығынын ән јахшы тәдгигатчыларындан сајылан рус шәргшүнасы К. Залеман Ханыковун әксинә олараг, Хаганинин тәһсил етдији елмләрн конкрет көстәрәрәк јазыр ки, «Хагани әрәб дилини, тибб, нүжум вә фиғһ елмләрини дәриндән билирди. Онуң елминин дәринлији шаирин бәдин јарадычылығында да өз әксини тапмыш вә онуң шәрләринин баша дүшүлмәсини чәтинләшдирмишдир».¹⁰⁰

Хагани тәрчүмеји-һалы һаггында Ханыковун әсәриндәки мәлуматларын нә дәрәчәдә дәһиғ вә әтрафлы олдуғуну тәһлил етмәздән әввәл гејд етмәк зәруридир ки, шаирин бу тәрчүмеји-һалы пәники рус елминдә, һабелә Авропа шәргшүнаслығында илк дәфә олараг тәртиб едиллирди вә бу чәһәтдән дә чох гүјмәтли иди. Бунуңла белә «Тәрчүмеји-һал»да мүәјјән сәһвләр, тәһрифләр дә вардыр ки, буңлар да әсасән Ханыковун Хагани әсәрләрини охујаркән бәзи сөзләри дүзкүн баша дүшмәсиндән прәли кәлмишдир. Мисал үчүн, алим дәфәләрлә «мәшһүр ширванлы шаир» ифадәсини ишләдирсә дә, Хаганинин анадан олдуғу јери Кәңчә јазыр.¹⁰¹ Бу нөгсән бир чох алимләр¹⁰² тәрәфиндән дә сонралар тәк-

рар едилмишдир. Һалбуки тәзкирәләрин чохунда Хаганинин Ширванда доғулдуғу көстәрилир.¹⁰³

Совет алимләринин Хагани јарадычылығына һәср етдикләри сон тәдгигатларында шаирин Кәңчәдә јох, Ширванда доғулдуғу гәти олараг тәсдиғ едилмишдир. Бу мәсәләдә һәлледиңи ролу шаирин өз сөзләри ојнамышдыр. Чүңки Хагани өзү дә дәфәләрлә Ширванда доғулдуғуну көстәрир. «Тәһфәтүл-Ирағеји» әсәриндә о, вәзир Чәләддинлә сәһбәтини тәсвир етдији заман јазыр ки, мән вәзирин «Һаралысан» суалына белә җаваб вердим:

کفتم متعلمی سخن دان
میلاذ من از بلاد شروان¹⁰⁴

Сәһвләрдән бири дә шаирин анасынын јунаң гадыны кимн көстәрилмәсидир.¹⁰⁵ J. Н. Марр бу фикрин сәһв олуб шаирин анасынын «христиан—нәстурн» гызы олдуғуну сүбүт етмишдир.¹⁰⁶

И. Ханыков Хаганинин «Исфәһан» рәдифли гәсидәсинә әсасланараг, шаирин һичри тарихинин 500-чү илиндә (миләди 1106) анадан олдуғуну јазыр:

یانسد هجرت چو من نژاد یکنه
بازد وکنه کنم ثنای اصفهان¹⁰⁷

دولتشاه سمرقندی، تذکرةالشعراء، لیدن ۱۳۱۸، ص ۴۰¹⁰⁸

رضاقلی خان هدایت، مجمع الفصحاء، تهران ۱۲۹۵، ص ۲۰۰

لطیفعلی بیگ آذربیکدلی، تذکرة آتشده، بمبی ۱۲۷۷، ص ۳۸

سامی شمس الدین، قاموس الاعلام، ۱۳۱۸، ۲۰۱۲

¹⁰⁴ М. С. Султанов. Хагани Ширвани, Баку, 1954, сәһ. 18; Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, М., 1962, сәһ. 52.

¹⁰⁵ К. Залеман Хаганијә һәср етдији тәдгигатында шаирин «тәрчүмеји-һалы»нда Ханыкова әсасландығындан бу фикри тәкрат етмишдир. (Бах: К. Залеман. Четверостишья Хагани, СПб., 1875, сәһ. 14).

¹⁰⁶ Н. Марр, К. И. Чайкин. Хагани, Низами, Руставели, Тбилиси, 1968, сәһ. 151.

Акад. Крымски дә Хаганинин анасынын христиан—нәстурн гызы олдуғуну јазыр. (Бах: А. Крымский. Современники Низами, машинопись, сәһ. 164). Бу әсәр Низами адына Әдәбијат Институтунуң елми архивиндәдир. Хаганинин анасынын миллијәти илә әлағадар Гафар Кәндли марағлы мұлаһизәләр јүрүдүр, шаирин анасынын һурилар тајфасына аид олдуғуну көстәрир (докторлуг диссертасијасынын авторефераты, 1972, сәһ. 65).

¹⁰⁷ Хагани. Диван, сәһ. 362. Тәрчүмәси: «Һичрәтин 500 или мәним кимн башга бир адам јаратмады ки, мән дә Исфәһанын тәрифини ики ејләјим».

⁹⁸ А. Н. Болдырев. Два ширванских поэта. Низами и Хагани. В сб. «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, сәһ. 128.

⁹⁹ М. А. Казем бек. Мифология персов по Фердоуси. «Северное обозрение», т. III, СПб., 1848, сәһ. 12.

¹⁰⁰ Карл Залеман. Четверостишья Хагани, СПб., 1875, сәһ. 15.

¹⁰¹ N. Khanukoff. Memoire sur Khacani, poete persan. «Journal Asiatique», VI serie. t. IV. 1861, p. 18.

¹⁰² К. Залеман. Четверостишья Хагани, СПб., 1875, сәһ. 11. Хүсәји Дагыш. Тә'лиме-Забан-е фарси, IV ҷилд, сәһ. 46; Эдуард Браун. A. Literary history of Persia. Vol. II, p. 391; А. Крымский. Персидские лирики X—XV вв., М., 1916, сәһ. XXVI.

Бейтин мәнасынын дүзкүн баша дүшүлмәмәси мү-
аллифин жанлыш оларга шаирин доғулма тарихинин
500-чү һичри или көстәрмәсинә сәбәб олмушдур. М. Сул-
танов бу фикри дүзкүн оларга белә ызаһ едир: «Хагани
өзү һичри тарихинин VI әсриндә јашамышдыр. О, «500
һичрәт» дедикдә өзүндән габагы бүтүн 500 илә (јаһи
беш әсрә) ишарә едир. О демәк истәјир ки, бу кечән 500
илдә Хагани кими сөз устады јараһмамышдыр».¹⁰⁸

Н. Ханьковун сәһви (јаһи Хаганинин анадан олдуғу
тарихин һичри 500-чү ил көстәрилмәси) сонралар К. За-
леман вә акад. Крымски тәрәфиндән дә тәкрар едил-
мишдир.

Шаирин елми тәрчүмеји-һалы көркәмли Азәрбајчан
вә рус совет алимләриндән проф. Н. Араслы,¹⁰⁹ проф.
М. Кулузада,¹¹⁰ М. Рәфили,¹¹¹ О. Л. Вилчевски¹¹² вә
башгалары тәрәфиндән јазылмышдыр. Хагани һаггында
илк дәфә ајрыча тәдгигат апаран М. А. Султанов өз на-
мизәдлик диссертасијасыны шаирин һәјат вә јарадычы-
лығына һәср етмишдир.

Хаганинин һәјаты вә дөврү һаггында ән сон вә мү-
кәммәл тәдгигат Гафар Кәндлијә мәнхусдур.¹¹³

Бүтүн бу Хагани тәдгигатчыларынын әсәрләринә
әсасланараг дејә биләрик ки, Әфзәләддин Ибраһим Ха-
гани 1120-чи¹¹⁴ илдә Шамаһы шәһәринин јакыплығында
олан Мәһһәм кәндиндә харрат Әлинин аиләсиндә доғул-

мушдур. Әсил ады Ибраһим имиш.¹¹⁵ Анасы сонралар
ислам динин гәбул едән һәстүрп (христиан) гызы иди.
Ибраһим 8 јашларында икән атасы Әли «зәманәнин
зүлм вә әзабына таб кәтирмәјәрәк» аиләсини атыб ке-
дир.

Ибраһим ибтидан тәһсил вә тәрбијәсини әмиси Ка-
фиәддин Әмәр Осман оглунун јанында алмышдыр... Ха-
гани кәлч јашларындан ше'р јазмаға башламышдыр. О,
бу заман мәшһүр Гәзнә шаир Сәнаннин «Һәдигәтүл-
Һәгајиг» адлы әсәринин тәсирин алтында «Һәгајиг» тә-
хәллүсү илә гәзәлләр вә кичик һәмчмли лирик ше'рләр ја-
зырды.

Азәрбајчан шаирин Хаганинин Ханьков тәрәфиндән
јазылмыш «тәрчүмеји-һал»ы көстәрдигимиз нөгсанлары-
на бахмајараг илк тәшәббус кими әһәмийјәтли олуб, XIX
әср охучуларыны шаирин һәјаты илә таныш етмәк үчүн
гәнаәтбәхш һесаб олуна биләр.

Шүбһәсиз, мәсәлә һеч дә јалныз биографик факт вә
ја эпизодларын тарихинин дүзкүн вә ја сәһв верилмә-
синдә јох, алимин үмүмән Хаганијә вә онун ирсинә мүнә-
сибәтинин характериндәдир, XIX әср рус елминдә Азәр-
бајчан шаирин Хаганинин өјрәнилмәсиндә бу тәдгигатын
әһәмийјәтини мүәјјәнләшдирмәкдәдир.

Ханьков, Хаганинин шаирлик истәдадындан даны-
шаркән онун ушаг јашларындан ше'р јазмаға башлады-
ғыны сөйләјир. Бу факты о, Хаганинин Әбүл Фәварин-
син¹¹⁶ өлүмүнә јаздығы бир гәсидәсинә әсасән тәјјин

¹¹⁵ J. E. Бертелс Хаганинин адынын Ибраһим олдуғуну иякар
едир. Онун адынын Афзал ад-Дин Бадил ибн Али олдуғуну сөйлә-
јир. Бертелс јазыр ки, «Хаганинин Ибраһим» ады тәдгигатчылар
тәрәфиндән сәһвән бу бейтләрдән:

بخوان معنى آراش براهمي پديد آمد. زبشت آزر صنعت على نجار شروانی
көтүрүлмүшдур. Бурада Ибраһим дедикдә Хагани өзүнү Библија пеј-
гәмбәри илә мугәјисә едир (бу барадә бах: Е. Э. Бертельс. Низа-
ми и Физули. М., 1962, сәһ. 53); Хаганинин илк тәдгигатчыларындан
Зәлеман да бу бейт әсасында фикир сөйләмәшдир. (Бах: К. За-
леман. Четверостишия Хагани. СПб., 1878, сәһ. 14); Низами адына
Азәрбајжан Әдәбијјаты музеји экспозицисында нүмајиш етдирилән
Хагани гәбринин китабасындан чыхарылмыш естампда шаирин ады
«Ибраһим» көстөрмишдир ки, бу да проф. Бертелсин фикринин јан-
лыш олдуғуну сүбүт едәрәк Хаганинин адынын һәгигәтән Ибраһим
олдуғуну тәсдиқ едир.

¹¹⁶ Хаганинин јакын досту кими танынан ширванлы бир кәчнин
адыдыр.

¹⁰⁸ М. С. Султанов. Хагани Ширвани. Баки, 1954, сәһ. 19;
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I чилд, Баки, 1960.

¹⁰⁹ Н. Араслы. Хагани Ширвани. Сечилмин әсәрләри, Баки,
1956, сәһ. 6—7.

¹¹⁰ М. Кулузаде. Хагани (Избранные произведения) Баку,
1959. (Предисловие).

¹¹¹ М. Рафили. Афзаляддин Хагани великий современник
Низами, сб. Низами № 4, Баку, 1947, сәһ. 123—179.

¹¹² О. Л. Вильчевский. Хагани. Некоторые черты творчес-
тва и мировоззрения поэта. Журн. Советское востоковедение, М.,
1957, № 4.

¹¹³ Гафар Кәндли-Һерисчи. Хагани Ширвани (Һәјаты, дөв-
рү вә мүнһи), (докторлуг диссертасијасынын авторефераты), 1972.

¹¹⁴ Гафар Кәндли бир чох тутарлы дәлилләр әсасында бу тарих-
лә разылашмајыб, Хаганинин 520 (1126)-чи илдә доғулдуғуну сү-
бүт етмишдир. Бу һагда бах: Гафар Кәндли-Һерисчи. Хагани
Ширвани (Һәјаты, дөврү вә мүнһи), (докторлуг диссертасијасынын
авторефераты, сәһ. 44—48).

едир. Ыакин иш ондадыр ки, Н. Ханыков шаирин төвөлүдү тарихини дүз көстөрмөдигиндөн бу гасидени сөһвөн онун кэнч экен жок, ушаг экен жаздыгыны куман едир.

Хаганийин өз мүэллимн вә гаҗыпатасы Әбүл-үла илэ мүасибәтләриндән бәһс едәркән Н. Ханыков мараглы мүлаһизәләр сөjlәјир. О, бир чох тутарлы дәлилләр асасында Хаганийин Әбүл-үлаја чаваб һәчвинини¹¹⁷ жазылма тарихини тәхминн мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр вә жазыр ки, Хаганийин «Диваны»нын бүтүн әлҗазмаларында бу ше'р шаирин икинчи сәјаһәтиндән¹¹⁸ сонра жаздығы «Төһфәтүл-Ирагеји»¹¹⁹ әсәриннә дахил едилмишдир. Ыакин бу һеч дә «Төһфәтүл-Ирагеји» әсәриннә дахил едилмиш ше'рләрин һамысынын шаирин икинчи сәфәрин заманы вә ја ондан сонра жазылдығыны көстөрмир. Әксинчә, бу ше'р һәмешә Хаганий «Диван»ында шаирин анасына, атасына, әмисинә һәср етдији вә өз мәшәтн һаггында жаздығы ше'рләрден сонра верилмишдир».¹²⁰

Бурада алим бу һәчвин вә һабелә дикәр ше'рләрин диванда «Төһфәтүл-Ирагеји» әсәрин ичәрисиндә верилмәсинә бахмајараг, шаирин икинчи сәјаһәтиндән әввәл жазылдығыны демәк истәјир. Фикринин дүзкүлүјүнү тәсдиqlәтмәк үчүн Ханыков жазыр: «Әбүл-үла 60 јашы олдуғуну сөjlәдији ше'риндә Хаганийә атдығы шәр үчүн ондан үз истәмишдир. Әбүл-үла артыг 512—515-чи илләрдә Мәнучәһрүн сарајында мәшһүр иди. Әкәр онун бу заманлар 25—30 јашы вардыса, төвәллүд тарихини 480—482-чи илләр һесаб етмәк мүмкүндүр. Демәли, Әбүл-үла «60 јашы олдуғуну» сөjlәдији ше'рин 542—550-чи илләрдә јазмыш олур. Одур ки, Хаганийин Әбүл-үлаја жаздығы ше'р 550-чи илдән әввәл, јә'нин шаирин Мәккәјә икинчи сәфәриндән әввәт жазылмышдир».¹²¹

А. Крымский Ханыковун бу фикринин әксинә чыхараг,

¹¹⁷ Ханыков әсәриндә илк дәфә олараг бу һәчвин там мәтнинн вә тәрчүмәсинн вермишдир.

¹¹⁸ И. Ханыков бу сәјаһәтин тарихинн дүзкүн олараг 551-чи ил көстәрир.

¹¹⁹ К. Залеман бу әсәрин һичри тарихилә 552-чи илдә Хаганийин икинчи сәфәриндән сонра жазылдығыны көстәрир. А. Крымский бу тарихи 552-чи ил кимн көстәрирсә дә, Хаганийин төвәллүдүнү сөһвөн 500-чү ил гәбул етдији үчүн онун бу әсәри 36 јашында дејил. 50 јашында жаздығыны гејд етмишдир. Бах: А. Крымский. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, ч. II, М., 1912, сәһ. 146.

¹²⁰ И. Ханыков. «Мемуар», сәһ. 19.

¹²¹ Јенә орада, сәһ. 21.

Хаганийин Әбүл-үлаја жаздығы һәчвин «Төһфәтүл-Ирагеји» кимн мәснәви формасында олдуғуну нәзәрә алараг, һәр ики әсәрин бир заманда гәләмә алдығыны куман едир.¹²²

Ханыков бу ше'рин жазылма тарихинн дүзкүн тәјин етмәсә дә, бунунла әлағәдар мараглы мүлаһизәләр прәли сүрүр, бир чох мәнбәләрә мүрачипәт едир.

Н. Ханыков монографijasында шаирин һәјатынын сон илләриндән дә бәһс едир, онун анлә үзләринин (чаван оғлунун, гызынын вә арвадынн) бир-биринин ардынча вәфат етдикләринн жазыр, Хаганийин өмрүнүн бу дәрдли сон күнләрн һаггында жаздығы бир чох ше'рләрн дә шәрһ едир. О, Хаганийин арвадынн өлүмүнә жаздығы мәрсијәләрден «Һүсүнүн бағы олмадан гој мән чаваны көрмәјим» мисрасы илә башланан мәрсијәсинин там мәтнинн дәрч едәрәк тәрчүмәсинн дә верир. Н. Ханыков бу мәрсијәнин бир тәрәфдән бәдин хүсүсijјәтләринн тәһлил едир, дикәр тәрәфдән икә шаирин бир инсан кимн јүксәк шәхсijјәтә, бөјүк мәнәвијјата малик олмасындан, шәхсн һәјатындакы изтираблардан данышыр. О, шаирин мүсәбәтләринә шәрик олараг, тәәсүф һиссн илә жазыр: «Хаганийин бүтүн ше'рләриндән истисна олараг бу ше'рдә ону аличәнаб вә һәссас бир инсан кимн тәсәввүр едирсән. Кәдәр шаирн алимлијинн јаддан чыхартмага мәчбүр етдијиндән бу ше'рдә тәрчүмәсин чәтин олан ибарәләр, долашыг пријомлар јохдур. Бу ше'р охучунун үрәјинә кирәрәк, једди әср әввәл вәгә олмуш анлә бәдбәхтлијинә гаршы онда мараг ојадыр».¹²³

Хаганий јадачылыгында мүһүм јер тутан тәбиәт тәсвирләринин мөвчүдлүғуну гејд етмәк мөгсәдилә Ханыков шаирин «Савалан дагынын тәсвирн» ше'ринин мәтнинн вә тәрчүмәсинн верир. Савалан дагынын гышдакы көрүнүшүнүн чох јахшы тәсвир олундуғуну нәзәрә алан шаирин мәһз гыш фәслиндә орада олдуғуну куман едир. Ханыков, «Иә сәбәб вар ки, Хорасана мәни гојмурлар?». «Бүлбүләм, бағи-күлүстанә мәни гојмурлар» — бејтн илә башланан «Хорасан арзусу» ше'риндән бәһс едәркән Хаганийин Хорасана кетмәк арзусунун баш тутмадығыны чох доғру олараг гејд едир.

Алим «Төһфәтүл-Ирагеји» әсәрининн дә мүфәссәл тәһ-

¹²² А. Крымский. Низами и его современники, машинопись, сәһ. 198.

¹²³ И. Ханыков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 41.

булардан икисинин үстүндө долашыг күүфү хәтти илэ
јазылар вар иди». ¹²⁶

1-чи шәкил

Бас алгынн мэлэз бү шө'рлэри сөмәсннн сәбәби нә-
дир? Буну тәдгигатчынын өз сөзлэри ајдынашдырыр.
«Хагани сон дәрәчә бөјүк, һәртәрәфли биллүк саһиб иди.
О, һәр һапсы бир әсәриндә бөјүк бир бачарыгла көјү, је-
ри өз әзәмәтли вә сирли варлыглары илә... охучунун кө-
зү ғаршысында чаңландырмагда маһир иди. «Мәшһүр
Ширванлынын» (Хаганинин—Р. М.) бу мәнһарәти ша-
рин һеч бир шө'риндә бу дөрд шө'рдә олдуғу кимн чәм-
ләмәмшидир. (...) Бу кәјфијјәт ону бүтүн дүшмәнләрин-
дән даһа артыг үчалтмыш, үстүн тутмушдүр».¹²⁸

Ханыковун тэһлэл етдији ше'рлэрдэн бири Хаганынни-
«Һәбсijjә»сінә дахыл олан «Һәбсдән шикәјәт вә азат
олмасы үчүн Рум гејсәриндән хәһиш»¹²⁹ адлы мәһиүр

¹²⁶ Н. Ханьков. Көстөрүлөн асары, сәһ. 45. И. Березини һәләкәт 1842-чи илдә Тәбриз шәһәринин гәдим абидаләриндән бәһс едәркән. Ишәрин кәнарындакы Сурхаб гәбристанлығында мәшһур таңирләр-лән Әнвәр, Хагани, Заһирәддин Фәрјаби, Фәләкхи Ширваннини бас-дырылдығыны языр.

¹²⁷ «Нәбсәдән шикәјәт вә азад олмасы үчүн Рум гәјсәриндән халыш», «Исфәһанын тә'рифи», «Нәбсијјә», «Шаирин өз вәзијјәтиндән шикәјәт».

¹²⁸ Н. Ханыков. Көстәрилэн эсәри, сәһ. 58.

129 Н. Ханьков. Хаганиниң бу гәсидәниң Андроник Комениниң бөйүк гарданы Иван Комензә итһаф етдиңини сөйләйир. J. H. Марр бир чох тутарлы дәлиләр әсаһинда гәсидәниң Рум гејсәри Андроник Комензә итһаф едилдиңини көстәрминдир. Бах: Ю. Н. Марр. Статий, сооһеһияниң резюме доклады. М.—Л. 1936. сәһ. XIV; Ю. Н. Марр. К. И. Чайкин. сб. Хагани. Низами. Руствәли. Тбилиси. 1968. сәһ. 11—17. Хагани јарадычылығыны тәдгигатчыларындан Гафар Кәндли бу фикирләриңи сәһв олуб, «Тарсанјә» гәсидәсиниң Андроник Коменини адына јазыладығыны муәјјәнләшдирминдир. (Бах: Гафар Кәндли—Һерисчи. Хагани Ширвани (һәјәти, дөврү вә мүһити). докторлуг диссертасијасының авторефераты, Баки, 1972. сәһ. 146—147.

гәсидәдир. Ше'рдә Рум гејсәринин ады чәкилмиш; шаир она «Эзоддевләт»—дөвләтин күчү вә инамы адыны вермишдир.

Тәрсәләрин хәтти кими тәрсинә ишләп фәләк
Бојума бир зәңгир сәлиб сахлар мәни раһиб тәк¹³⁰—

бејти илә башлајан бу гәсидәдә чохлу христиан дини иштилаһлары ишләнилмишдир ки, бу да Хаганинин христиан дининә јахшы бәләд олдугуна сүбүтдур.

Һәмни гәсидә Хагани тәдигатчыларынын нәзәрини даһа артыг чәлб етмиш, рус вә Авропа алимләри В. Ф. Минорски, J. H. Марр, О. Л. Вилчевски вә башгалары тәрәфиндән дөфәләрлә тәһлил едилмишдир.¹³¹

Гәсидәнин бир чох чәһәтдән әвәзсиз олдугуна көстәрән Ханьков онун тәһлилиндән нәтичә чыхарараг Хаганинин эәкалы, бүтүн ајинләрини сирләрини дәриндән билән диггәтләјиг бир сима кими тәгдим едир. Дикәр тәрәфдән бу гәсидәнин марағлы бир сјаси факты ашкар етдијини дә көстәрир.

Н. Ханьков јазыр: «Хаганинин Абхаздан бәһс етдији парчадан биз олдугча марағлы сјаси бир факты өјрәширик ки, бизансчылар нәники ермәни вә күрчү фәрариләрини, һабелә онларын гоншулары олан мүсәлманлары да хошлугла гәбул едирдиләр. Бу да, мәнчә, олдугча јени бир фактдыр. Абхаз вә Шәрги Гара дәннз саһилләринин башга лиманлары Чәнүби Гафгаз әјәләтләринин сакинләринә Русиянын јени дүзәнликләрини, јә'ни XII әсрдә түрк көчәриләринин јашадығы бош торпағлары әлдә етмәк үчүн имкан јарадан бир васитә пди.

Ибн-Бәтутә¹³² Бизанс сәрһәдләринә кедән јоллары тәсвир етмишдир. Доғрудур, онун Константинопол сјаһәти Хаганинин бәһс етдији дөврдән икки әср сонрадыр. Демәли, бу јол вә бу јерләр чох аз дәјишпмишдир. Она көрә дә бу мүһачирәт јолунун тәсвири бизә белә бир

фикри ајдынлашдырыр ки, өз тәбнәтләри е'тибарилә о гәдәр дә сјаһәтчи олмајан Бизанс јунапларынын өз сјаси вә тичарәт фәалијјәтләри харичиндә олан узаг әјәләтләр һаггында бу гәдәр дүрүст мә'луматлары вар иди. Ханьковун абхазлардан бәһс етдији парча беләдир:

درباخزيان اينك كشاده حريم روميان آنك مهيا
بكر دنايم زيب الله قبله بيت المقدس ومحراب اقص
روم ناقوس يوسم زين تحكم شوم زياريندم زين تعداد
جو آن عود الطليب اندر بر طفل صليب آويز اندر خلق عمدا
وگر حرمت ندارندم بابخاز كنم ز آنجا براه روم ميدي
ديستان كنم در هيكل روم كنم آئين مران رامطرا
كنم در پيش طرسيقوس اعظم ز روح القدس وابن واب مجارا
بيك لفظان سه خوانرا از جهشك بمخرای يقين ارم همانا
موا اسقت محقق تر شناسد ز يعقوب وز نستور و ز ملكا¹³³

Рус совет шәргшүнасы О. Л. Вилчевски бу гәсидәнин тәһлилинә һәср етдији хусуси мәғаләсиндә јазыр: «Гәсидәнин Хагани јарадычылығыны характеризә едән бир әсәр кими әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, бу әсәр орта әсрләр—Бизанс тарихинә анд намә'лум бир сәнәди ашкар едир».¹³⁴

Н. Ханьковун монографијадә дәрч етдији әсәрләрдән бири дә шаирин һәбсдә икән јаздығы «Һәбсијјә»сидир.¹³⁵

Алим «мәшһур гәсидә» адландырдығы бу ше'рин Иранда «Ширван шаиринин» ән көзәл әсәрләриндән һесаб едилдијини јазыр.¹³⁶ О, ејни заманда белә бир чәһәтә дә диггәти чәлб едир ки, Дөвләтшаһ Сәмәргәндиини тәзкирәсинә әсәсләнән һәммерин һәмни ше'рин Мәккә сәфәриндән әввәл јазылмасы фикри дүз дејилдир.

Н. Ханьков Исфahanын тәрифи әсәриндән бәһс едәр—

¹³⁰ Хагани. Диван, сәһ. 21—22.

¹³¹ О. Л. Вильчевский. Хагани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. Журн. «Советское востоковедение», М., 1957, № 4, сәһ. 68.

¹³² К. Залеман јазыр ки, Дөвләтшаһ өз тәзкирәсиндә Хаганинин һәбсдә икән дикәр бир гәсидә дә јаздығыны илдә едир. Ханьков иә бунила разылашмыр вә көстәрир ки, Дөвләтшаһын ишарә етдији бу ше'р 1138-чи илдән әввәл јазылмышдыр. (Бах: К. Залеман. Четверостишья Хагани. СПб., 1875, сәһ. 17.

¹³³ Н. Ханьков: «Мемуар», сәһ. 39, 81.

¹³⁰ Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 125

¹³¹ Бах: V. Minorsky. Chagani and Andronicus Comnenus, p. 551—569; Ю. Н. Марр, К. П. Чайкин. Сб. Хагани, Низами, Руставели, М.—Л., 1935; О. Л. Вильчевский. Хагани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. Журн. «Советское востоковедение», М., 1957, № 4.

¹³² Ибн-Бәтутә (Әбу-Әбдулла—Мәһәммәд—Ибн Әбдулла—Ә. Ләвати) XIV әср әрәб јазычысыдыр.

кән бу әсәрийн дә тарихилик чәһәтдән мараглы олдуғуну гејд едир, бурада дөврүн сийәси хадимләрийнни адлары-нын чәкилмәсинә әһәмијјәт верир.

Китабда тәрчүмәси верилән дөрдүнчү ше'р «Төһфә-түл-Ирагејн» әсәрийндәки «Шаирин өз вәзијјәтийндән ши-кајәт» ше'ридир.¹³⁷ Бу һагда Ханыков һеч бир мүһәһизә јүрүтмүр.

Үмумијјәтлә, Н. Ханыковун тәдгигаты шаирин јара-дычылығыны өјрәнмәк сәһәсиндә Русияда илк чидди вә диггәтәләјиг аддым сәјялә биләр. Алимни Хагани һаг-гында монографија јаратмагдан әсас мәгсәди шаирин өз сөзләрийн әсасән онун һәјаты һагында әтрафлы мә'лу-мат вермәкдән ибарәт олмушдур вә буна көрә дә о, шаи-рин бәдни ирсини һәртәрефли тәһлил етмәмиш, әсасән онун һәјатына анд епизодлар үзәрийндә дајанмышдыр. Хаганинин бәдни әсәрләрийндән данышаркән исә Ханы-ков шаирин јарадычылығынын бир сыра мүһүм чәһәтлә-рийн өзүндә үмумиләшдирән јалпыз ше'рләри араншыр-магла кифәјәтләнмишдир.

Хагани јарадычылығынын тәдгиги илә әлагәдар Ха-ныков XII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын Әбүл-үлә, Фә-ләки Ширвани, Мүчирәддин Бејләгани кими нүмајәндә-ләрийн бәдни ирсин илә дә марагламыш, анчаг онларын һеч бирини әсәрләрийн элдә едә билмәмишдир. Бу һаг-да алимни өз гејди мараглыдыр: «Хаганинин мүасирлә-рийн диваны бизә кәлиб чатмамышдыр. Мән Ираныи бүтүн бөјүк китабханаларында Фәләкийини, Әбүл-үлә-нын, Мүчирәддин Бејләганинин диванларыны нә гәдәр ахтардымса, тапа билмәдим».¹³⁸

Ханыковун мүһүм елми хидмәтләрийндән бири будур ки, о, Хаганинин мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән көчү-рүлмүш «Диваны»нын күллијјатыны тутушдурмуш, һәр бир алашылмајан сөзүн мә'насыны ачмаға чалышмыш-дыр. О, бә'зи әлјазмаларында катибләр тәрәфиндән Ха-ганинин ејни мәзмунда јазылмыш ше'рләрийн гафија вә рәдифләрийнә көрә тәсниф едилдијинә тәәссүфләнир. Парис император китабханасындакы дөрд нүсхә әлјаз-масындан 41 нөмрәли күллијјаты даһа мүкәммәл һесаб едир.

¹³⁷ Н. Ханыков. «Мемуар», сәһ. 37.

¹³⁸ Јенә орада, сәһ. 6.

Н. Ханыков Хаганинин јарадычылығыны өјрәнәркән бу вә ја дикәр Шәрг мәнбәләрийнә дә мүрациәт етмиш, бир чох тарихи әсәрләрдән јерн кәлдикчә фәјдаланмыш-дыр.

Мүәллиф монографијада Хаганидән бөјүк мәһәббәт-лә данышыр, онун әсәрләрийнни классик сәнәт нүмунәси олдуғуну сөйләјир, шаирни бөјүк даһиләрлә мүгајисә едә-рәк, дүзкүн естетик нәтичәләрә кәлир, Хагани поезија-сынын өзүнә мәхсус чәһәтләрийнни пәһ едир. Мәсәлән, монографијанын бир јериндә о, јазыр: «Һаммер»¹³⁹ Ха-ганинин јуһан гәсидәчини Пиндар илә мүгајисә етмишдир ки, бу мүгајисәдә мүәјјән бир һәгигәт вардыр. ...Пиндар анчаг әсәтир чәрчивәси ичәрисиндә фикирләшир вә ду-шүнүр, заманын елмлери онун әсәрләрийнни алашылма-сында демәк олар ки, һеч бир чәтнелик төрәтмир. Хага-нидә тамамилә әкспнәдир, о өзүнүн јашадығы дөврдә Шәргдә кениш јайылмыш олан астролокија, әлкимја, плаһијјат вә демәк олар, бүтүн елмләрдән көтүрүлән ишарәләр, мүгајисәләр, үслуб васитәләрийндән чох исти-фада едир ки, бу да онун ше'рләрийндә бир чәтнелик тәш-кил едир.

Бу ики шаирин әсәрләрийндә һәм мүәјјән бәнзәјишләр, һәм дә мүһүм фәргли чәһәтләр вардыр. Пиндарын бизә-дәк кәлиб чыхмыш олан ше'рләрийндә һүзи вә кәдәр үн-сүрләри јохдур. Хаганидә исә әкспнә, һүзи үнсүрләри үстүн јер тутур вә һәр чүр башға тәәсүратла чулғашыр...

Хаганинин дүһасыны даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн мән ону Европа шаирләрийндән бири илә мүгајисә едәчәјәм, чүнки мәшһүр ширванлы өз јарадычылығында мәнчә һамыдан артыг һәмни шаирә јахылашыр. Бу исә европалы шаир Виктор Һүгодур. Әсрләр вә мүһит ара-сындакы фәрг әлбәттә онларын дүһаларыны да хејли фәргләндирир. Буна көрә дә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, тәбиәтин јарадычы гүввәси һәлә XII әсрдә бизим зә-манәмизин ән бөјүк франсыз шаирләрийндән бирини сә-ләфини јаратмышдыр».¹⁴⁰

Хаганинин Һүго илә мүгајисә едилмәси илк бахыш-да бир гәдәр тәәччүблү көрүнә биләр. Лакин бу мүгајисә-нин маһијјәтинә дәриндән нүфуз етдикдә ајдын олур

¹³⁹ Jos von Hammer. Geschichte der schonen Repekünste Persiens, 1818, сәһ. 120:

¹⁴⁰ J. Hammer. Көстәрилән әсәри, сәһ. 52.

ки, Н. Ханыков өз мугајисәсиндә һәр икн чаһаншумул сәнәткарын јарадычылығына хас олан бөјүк һуманизми, һәгигәт вә әдаләт ешгини, зүлм вә һагсызлыга иһфрәт дүјгусуну, бәдһи истәдад гүдрәтини вә сөз усталығыны әсас көтүрмүшдүр.

Көстәрилән мәзијјәтләринә көрәдир ки, Н. Ханыковун Хаганијә һәср етдији монографија рус вә Гәрби Авропа алһмләринин диггәтини чәлб етмиш, онлар тәрәфиндән јүксәк гһјмәтләндирилмишдир. Ј. Е. Бертелс јазыр ки, «бу әсәр о дөвр елһи үчүн әһәмијјәтли һаһијјәтләрдән иди. Белә бир әсәри јазмаг схоластик поетиканын сирләри илә мүкәммәл таныш олмајан мүәллифдән бөјүк шүчаәт тәләб едирди».¹⁴¹

Бу әсәрин әһәмијјәтини Н. Ханыковун тәдгигатынын диһкәр аспектдә давамчысы олан К. Залеман белә ифадә етмишдир: «Ханыковун әсәри нүмунәви бир шәһилдә вә шаирин дөврүнү һәртәрәфли вә әтрафлы өјрәнмәк әсасында гурулмушдур. Бу гәбил монографијаларын јазылмасы севиндириһи бир һалдыр».¹⁴²

Н. Ханыковун тәдгигаты Авропада Хаганинин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едән мәһһур бир әсәр адландырылмышдыр.¹⁴³

Әсәрин нәшриндән бир ил сонра Парис Асија Шураһы Чәмијјәтинин ишләри һаггында һесаһатда Ханыковун тәдгигатындан әтрафлы данышылмыш, онун Хагани һаггында мараглы мәлуматлар вердији гејд олунмушдур. Бунуһла бәрәбәр чәмијјәтин јыгынчагында мәлумат верән франсыз шәргшүнаһы Чулес Моһл әсәрә чох тәһгиди јанашараг Хаганинин чох чидди мүһакимә едән Ханыковун шаирин куја лаһыми дәрәчәдә баша дүшмәдијини иһдһа етмишдир.¹⁴⁴

Н. Ханыковун әсәриндәки бә'зи јанлыш вә мүбаһисәли чәһәтләри јухарыда јери кәлдиһкә көстәрдијимиз үчүн бурада ону гејд етмәк истәјирһи ки, франсыз алиһминин шүбһәһи һеч бир тутарлы дәһилә әсасланмыш вә бизим «Мемуар» һаггында вердијимиз мәлуматла дүз кәлмир. Бу бәрәдә танынмыш әдәбијјәтшүнаһ М. Ша-

һиһанын фикри мараглыдыр. О, маһар алиһи Вилһелм Баһерин Низамијә һәср етдији монографијасыны (Лејпсиг, 1871) мүсбәт гһјмәтләндириһкән јазыр ки, Н. Ханыков Хаганинин һәјаты бәрәһиндә өз консепсијаһыны нә чүр гурумушса, Баһер дә өз әсәриндә һәмин үсулу сечмишдир.¹⁴⁵

* * *

XIX әсрдә Русијада Хагани јарадычылығынын өјрәһилмәһи саһәһиндә әһ чидди тәдгигат иһи Залеманын¹⁴⁶ «Хаганинин рүбаһиләри» әсәридир. Бурада Хаганинин рүбаһиләри вә онларын сәтри тәрчүмәһи верилмәклә бәрәбәр шаирин дөврүндән, һәјатындан, иһсинин нәшри тариһиндән, бу иһсә јазылан шәрһләрдән, Хагани дилиһин бә'зи хүсусијјәтләриндән бәһс олунур.

Бу әсәр үчүн алиһ макһстрлиһ дәрәчәһи алмышдыр. Мүдафиәдә оппонентлијә С. И. Черијаевски вә барон Розен тә'јһи едилмиш, лаһин биһинчи оппонент хәстә олдуғуна көрә онун јеринә шәргшүнаһлыг факултәһинин деканы В. В. Григорјев чыхыш етмишдир.

Диссертасијаһын вә она әләвә едилмиш лиһографија мәтһләринин нәшринә 1874-чү ил һојаһрын 23-дә иһчә верилмиш вә бу әсәр китаб шәһлиндә 1875-һи илдә чаһдан чыхмышдыр.¹⁴⁷

Залеманын өз диссертасија иһини Азәрбајһан шаирин Хаганијә һәср етмәһини В. В. Бартолд, алиһин XII әср Шәрг әдәбијјәтиһа хүсуси әһәмијјәт вермәһи илә изаһ едир.¹⁴⁸

¹⁴⁵ М. Шаһиһияһи. Этюдһи о Низами Гянджеви, сәһ. 96—97.

¹⁴⁶ Аһад. Карл Кермановиһ Залеман (1849—1916) мәһһур рус шәргшүнаһыдыр. О, С. Петербург Униһерситетинин Шәрг дилләри факултәһинин әрәб-фарс-һатар дилләри шө'һһини битиһмишдир. 1882-һи илдән Рус Археоложи чәмијјәтин үзвү олмушдур. Онун Иран вә түрк филолокијаһына аид бир чох әсәрләри вардыр. 1890-һи илдән Асија музејинин вә Академија китабһанасынын мүдирин олмуш, Шәрг әлјазмаларынын музеја алынмасы үчүн бөјүк сә'ј көстәрмиш вә бир чох әлјазмаларынын тәһвирини јазмышдыр.

¹⁴⁷ Бу китаб шәргшүнаһлары 1876-һи илдә Петербургда чағырылмыш III үмумдүһја конгресиндә гурултаја мүәлиф тәрәфиндән һәдијјә верилмишдир.

¹⁴⁸ В. Бартольд, К. Г. Залеман. «Записки Восточного отделения русского Археологического общества», т. XXIV; Петроград, 1917, сәһ. 241.

¹⁴¹ Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, М., 1962, сәһ. 50.

¹⁴² К. Г. Залеман. Четверостишья Хагани, СПб., 1875, сәһ. 14.

¹⁴³ С. Barbier de Meynard La Poésie en Perse, Paris, 1877, p. 17.

¹⁴⁴ Jules Mohl. Rapport sur les travaux du Conseil de la Societe Asiatique. Journal Asiatique, t. 6, Paris, 1865, сәһ. 12—13.

Һәгигәтән, Залеман Хаганијә һәср етдији тәдгигат-
тында шаирин дөврүндәч бәһс едәркән XII әсрин бәдний
исте'дадларла зәнкин олдуғуну хусуси гејд едир, кита-
бында илк дәфә олараг Ширван шаирләриндән Әбул-үла
вә Фәләки Ширвани һагында Дөвләтшаһын тәзкирә-
синдән, «Мәчмүеји-шүәра» вә «Атәшкәдә»дән көтүрүл-
мүш биографијаларын мәтнини де верир.¹⁴⁹

Хагани јарадычылығы Залеманы дил чәһәтдән дә
марагландырырды. Чүнки Залеман ихтисасча дил тарих-
чиси, дилчи алим иди.

К. Залеман фарс поезијасындан бәһс едәркән онун
нәинки тәкчә естетик бахымдан вә ја дүнја әдәбијјаты
тарихиндә мөвгеји чәһәтдән, һәбелә дилчилик чәһәтдән
дә мараглы, зәнкин тәдгигат мәнбәји олдуғуну јазырды.
Китабда вердији гејдләрдән бириндә дејилир: «Иран
шаирләринин, башлыча олараг гәдм шаирләрин әсәр-
ләрини вә онлара јазылмыш тәфсирләрини дил чәһәтини-
чә диггәтли өјрәнмәк Иран дилинин һәләлик биздә олан
грамматикасыны вә лүғәтини хејли дәрәчәдә зәнкиләш-
дирәрди».¹⁵⁰

Конкрет олараг Хаганинин дилиндән данышдыгда
исә онун дилинин зәнкиллијини Фирдовси дили илә мұ-
гајисә едир. Алимин фикринчә, ше'рләрдә анчаг халгын
өзүнәмәхсус мә'нәвијјаты даһа сәрбәст әкс олунур, чүн-
ки шаир һәм фикирләри, һәм дә дил бахымындан даһа
чоһ милли чәрчивәдә галыр. Буна көрә дә поезијанын
өјрәнмәси фарс дилинин тәкчә грамматикасынын де-
јил, даһа артыг дәрәчәдә онун лексикасынын мәһимсә-
нилмәсиндә дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.¹⁵¹

Китабын кириш һиссәсиндә Залеман XIX әср елмин-
дә Иран филолокијасынын инкишафы мәсәләләри үзә-
риндә дајанагаг, онун тәрәггиси үчүн гәдм фарс дилин
абидәләрин өјрәнмәлиб тәдгиг олунмасынын бөјүк әһә-
мијјәтини гејд едир. О, Иран филолокијасынын инкиша-
фы үчүн көркәмли шаирләрин, онларын әсәрләринин
шәрһинин вә сөзләрин кениш изаһынын вә с. нәшр едил-
мәсини вәчиб бир мәсәлә сәјыр. Неч дә тәсәдүфи дејил-

¹⁴⁹ К. Залеман бу мәтнләрин франсыз дилиндә тәрчүмәсинин
Шармуанын (Expedition d'Alexandre le grand les Russes)
китабында верилдијини јазыр: Бах: «Четверостишья Хакани» сәһ.
22.

¹⁵⁰ К. Залеман. Четверостишья Хакани. «Положения».

¹⁵¹ Ленә орада, сәһ. 4

дир ки, Залеман өзү Хагани јарадычылығы илә дәрин-
дән марагланмыш, Петербург китабханаларында мұһа-
физә едилән Хагани диванынын¹⁵² үч әлјазмасы әсасын-
да «Хагани рүбаиләри»нин мәтнинин сәтри тәрчүмәси-
ни, чәтин сөзләрин көстәрмәли вә тәзкирәләрдән көтү-
рүлмүш биографик мә'луматларла бирликдә нәшр ет-
дирмәшидир. Белә гүмәтли мәнбәләрин өјрәнмәси вә
нәшри һәлә дөврүмүздә дә өз актуаллығыны итирмәмиш-
дир. «Шәрг өлкәләринин өјрәнмәси хејли дәрәчәдә гә-
дм әлјазмаларына, ксилографlara, көһнә чап нәшрлә-
ринә әсасланы ки, бу да тәбиш, бу чүр тәдгигатларын
филоложии әсасыны хусусиә мұһүм бир амилә чевирир.
Шәрг дилләринин јахшыча билмәдән вә филоложии тәһ-
лил вәрдишләринә алышмадан, Шәргин бу вә ја диқәр
бир өлкәсинин тарихинә вә әдәбијјатына бәләд олмадан
дәфәләрлә үзү көчүрүлмүш әлјазмаларындакы бир јы-
гын артырма вә тәһрифләри мұәјјән етмәк мүмкүн де-
јилдир, көстәрилән јолла нәшр вә тәрчүмә үчүн тәнгиди
мәтн һазырламаг олмаз.

Ајдындыр ки, бу чоһ мұһүм мәнбәләри өјрәнмәк вә
дәрч етмәк зәруридир. Чүнки бунсуз бир чоһ әсас проб-
лемләри лазымынча ирәли сүрмәк вә һәлл етмәк ол-
маз».¹⁵³

К. Залеман о дөврүн шәргшүнаслыг елминдә Шәрг
поезијасына һәср едилмәш тәдгигатларын азлығыны,
мөвчуд монографијаларын чоһусунун исә тәзкирәләрдән
ејнилә көчүрүлмүш мә'луматлардан ибарәт олдуғуну
бир нөгсән кими көстәрир. Онун фикринчә, тәдгигатда
илк нөвбәдә јазычынын битаваситә өз әсәрләри әсас кө-
түрүлмәлидир: «Шүбһәсиң, әсил мәнбә шаирин өз әсәр-
ләридир. Диқәр мәнбәләр үмуми бир шәкилдә шаирин
һәјатынын заһири чәһәтләрилә таныш етдији һалда, ша-
ирин өз әсәрләри вәситәсилә биз онун зәһни инкишафы,
мә'нәви кејфијјәтләри илә таныш олуруг».¹⁵⁴

Бү бахымдан К. Залеман Хаганинин тәрчүмәи-һалы-
ны өјрәнмәк үчүн шаирин гәсидәләринин әсас мәнбә һесаб
едир. Лакин Хагани гәсидәләринин шәрһеңз баша дү-

¹⁵² Алимин шәхси архивиндәки сәһәдән мә'лум олур ки, «Чет-
веростишья Хакани» әсәринин нәшриндән сонра о. дөрдүнчү әлјаз-
масы илә тә таныш олмушдур. Бах: ССРИ ЕА-нын архив, фонд 87,
сјјаһы I, №111, сәһ. 8.

¹⁵³ Залачи Восточной филологии, журн. «Советское востоко-
ведение», М., 1955, № 3, сәһ. 4.

¹⁵⁴ К. Залеман. Четверостишья Хакани, СПб., 1875, сәһ. 6.

шүлмәснннн гейри-мүмкүчлүүнү нәзәрә алан Залеман китабында шаирин шәрһи о гәдәр дә гәлиһ олмајан рү-баиләриндән бәһс едәчәјиннн көстәрир: Күман едирәм, Хагани диванындан дәрч етдијим бу чүзи һиссә, аз да олса, өз алимлији, билији, поетик исте'дады, һабелә ше'р-ләриндәки бил хүсусијјәтләри чәһәтдән ајрыча диггәтә лајиг олан бу шаирлә охучуну таныш едә биләр.

Бунула бәрабәр алим тәәсүфлә гејд едир ки, мәнин нәшр етдијим бу рүбаиләрдә һәлә бир чох тәсһнһләр ет-мәк лазым кәлир. Амма мән үмид едирәм ки, һәмнн нәшр һәр һалда бизим шаирин әсәрләриннн кәләчәкдә даһа дүзкүн нәшрн үчүн бир һазырлыг олачагдыр.¹⁵⁵

Әсәрнн гијмәтли чәһәтләриндән бири дә онун мүәлли-финнн Шәрг поезијасына һәср едилмиш күлли мигдарда Гәрб вә Шәрг мәнбәләриндән истифадә етмәсидир. һәм дә истифадә едилмиш һәр бир мәнбәнин кеннш тәсвирн верилмишдир. Залеманын јаздығына көрә онун истифа-дә етдији китаблар ичәрисиндә диқәр нүсхәсинә һеч јер-дә тәсадүф олунмајан, күтләви китабхананын инчиси—«Мәчмүеји-шүәра»,¹⁵⁶ Чаминнн «Баһарыстан»ы, Лүтфә-ли бәјин «Атәшкәдә»си, Дөвләтшаһ Сәмәргәндиннн тәз-кирәси вар идн.

Лакин алим өз тәдгигаты үчүн јалныз тәзкирәләри гәнаәтбәхш көрмүр. О јазыр ки, «Иран әдәбијјатына даир мә'лумат әлдә етмәк үчүн мә'хәз јалныз шаирлә-рин һәјатыны тәсвир едән тәзкирәләр дејилдир. Шәрг мүәллифләриннн тәрчүмеји-һаллары вә әдәби әсәрләри дә бу мәгсәд үчүн чох фәјдалы ола биләр. Биз алимлә-рин, мүгәддәс хадимләринн, мистикләринн (бу термин «суфи» мә'насында ишләнир—Р. М.) вә башгаларынын тәрчүмеји-һалыны нәзәрдә тутуруг».¹⁵⁷

Истифадә едилмиш күлли мигдарда әлјазмалары «Хагани рүбаиләри» әсәриннн елми әһәмијјәтиннн бир гә-дәр дә артырыр. Тәдгигатчы өзү гејд едир ки, Русија ки-

табханаларынын эәнкин әлјазмалары она ишиндә чох көмәк етмишдир.

К. Залеман ики нөв әлјазмаларындан истифадә ет-мишдир ки, биринчиси Хаганиннн һәјаты һаггында мә'-лумат верән әсәрләрдир. Бу мәгсәдлә Дөвләтшаһын тәз-кирәсиннн әлјазмасынын беш нүсхәси, Чаминнн «Нәфә-хатүл-үнс» әсәриннн дөрд әлјазмасы, Лүтфәли бәјин «Атәшкәдә»синнн вә «Мәчмүеји-шүәра»нын бир нечә әлјазмасы тәдгигә чәлб едилмишдир.

К. Залеманын китабынын «Хаганиннн рүбаиләри» адланмасына бахмајараг, тәдгигатда рүбаиләрдән әлава шаирин тәрчүмеји-һалы да верилир. Дүздүр, бу биогра-фик мә'луматлар әсасән Ханыковун јаздығы тәрчүмеји-һалын тәкрарыдыр, ләкин алим бә'зи фактларә тәнгиди јанашмышдыр.¹⁵⁸

Китабда Хаганиннн 230 рүбаисн дәрч едилмиш вә һәр рүбаиннн сәтри тәрчүмәси верилмишдир. һәмнн рү-баиләрдән бә'зиләриннн фотосурәтиннн бурада тәгдир едирик. (2—6-чы шәкилләр).

Рүбаиләр Хаганиннн диванынын әлјазма варпантла-ры әсасында тутушдурулмуш, чәмләннб 250-јә чатды-рылмышдырса да, Залеманын өз гејдинә көрә онларын 20-синн дүзкүн охумаг вә тәрчүмә етмәк мүмкүн олма-дығындан дәрч етмәмишдир.

Алимнн шәхси архивиндәки материаллардан мә'лум олур ки, о, Хагани рүбаиләриндән 249-ну сечиб үзүнү кө-чүрүбмүш, сонралар, јә'ни 1873-чү илдә бунлардан 19-ну ихтисар етмишдир.¹⁵⁹

К. Залеманын әсәриндә Хагани рүбаиләриннн бәднн хүсусијјәтләриндән бәһс едилмәмишдир. Алим бу рүба-иләрин орижиналыны вә онларын сәтри тәрчүмәсиннн вер-мәклә кифәјәтләнишдир. Демәлијик ки, тәрчүмәләринн

¹⁵⁸ Мисал үчүн, К. Залеман Н. Ханыковдан фәргли оларак Ха-ганиннн оғлу Рәшидин 9 јашында јох, 20 јашында өлдүјүнү бир чох тутарлы дәлилләр әсасында сүбүт едир: Н. Ханыковун Хаганиннн бу барәдә ше'ринн дүзкүн тәрчүмә етмәдијиндән һәмнн фактын иза-һында сәһвә јол вердијинн јазыр. Сонра Залеман Хаганиннн «Шпи-келнн хрестоматијасында (сәһ. 116—117) дәрч олунмуш бир гитә-синә әсасән шаирин башга бир гызынын да мөвчудлуғуну билдир-әрәк көстәрир ки, өзүнүн истифадә етдији Хагани күллијјатынын әлјазмасында бу ше'рә раст кәлмәмишдир. Тәдгигатда һәмнн гитә-нин мәтнн вә тәрчүмәси верилир. (Бах: З а л е м а н. Четверостишя Хагани, сәһ. 19).

¹⁵⁹ ССРИ ЕА-нын архивн, фонд 87, сијаһы 1, 88.

¹⁵⁵ К. З а л е м а н. Четверостишя Хагани. СПб., 1875. сәһ. 10.

¹⁵⁶ К. Залеман. «Мәчмүеји-шүәра»нын Шармун тәрәфиндән Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes etc. St. pt. bg. 1829, p. 78, 79; Дорн тәрәфиндән Catalogue des. Manuscrits et rylographes orientaux de la Bibl. Imp. publique de St. pt. bg. 1852, тәсвир олундуғуну көстәрир. (Бах: К. З а л е м а н. Четверостишя Хагани, СПб., 1875, сәһ. 8)

¹⁵⁷ К. З а л е м а н. Көстәрилән әсари, сәһ. 9.

чоҳу бодини чәһәтдән гуру дилдәдир. Буну мұәллифини өзү дә һикар егмирди. Залеман җазыр ки, «нәшр етдир-дијим Хагани рұбанләринини тәрчүмәсиндә әслиндә олан о поетик көзәллији аз да олса белә сахладыгыма инана биләмирәм.¹⁶⁰

Хагани рұбанләринини бир нечәсини шәргшунас Ф. Корш тәрчүмә етмишидир ки, бу тәрчүмәләр онун өлүмүндән сонра акад. Крымски тәрәфиндән редактә едн-лип «Персидскије лирики» китабында чап олунмуш-дур.¹⁶¹

Һәр ики китабда дәрч олунмуш бир нечә ејни рұбан-нини тәрчүмәләрини охучучун нәзәринә чатдырырыг.

Залеманын китабында 158, 181, 185, 203 нөмрәләрн ады алтында кетмиш рұбанләрин сәтри тәрчүмәсин белә нфадә олунмушдур:

158. Ты розовый кустарник, а я соловей влюбленный (в тебя); кроме тебя, я ни-чей друг и ни-на-кого не обращаю внимания. В разлуке с тобою я держу свой язык крепко завязанным (я не пою), (ш) пока не вижу тебя снова, я не развяжу (своего).¹⁶²

181. Ах, дурной глаз сглазил меня и тебя; Он предал в руку разлуки повода мой и твою. От говора он удержал язык мой и твой; Я знаю и ты (знаешь) тайную боль мою и твою.¹⁶³

185. Хакани, уйди из этой теснины несправедливости, оставь это обиталище в печали, уйди с радостью. Душу (жизнь) ты получил от неба, — она тебе окова; душу возврати небу и уйди свободным.¹⁶⁴

¹⁶⁰ СССР ИА-нын архиви, №111, сәһ. 10. (Вступительное слово Залемана).

¹⁶¹ А. Крымский. Памятники мировой литературы. Персидские лирики. М., 1916, сәһ. 25—27.

¹⁶² Сән бир ғызыл күлсән мән шејда бүлбүл,

Сәнсиз һәғмәм сусар, дәрәләнәр көпүл;

Сусарам ортаја һичрән дүшүнчә,

Вәслинлә ачырам сөвдиңијим, дил.

(Азәрбајҗанча М. Сејидзадәнин тәрчүмәсин верилдир). Бах: Хагани Ширванли. Сечилмиш әсәрләр. Баки, 1956, сәһ. 424).

¹⁶³ Пис көз арамза кириңиз чанан!

Бизә һәмәт олду дәрә, әләм, һичрән;

Нитгиңиз гуруду, дилиңиз суслу,

Чәкдик ситгиңизни дәрдини пүһнән.

(Јенә орада, сәһ. 426)

¹⁶⁴ Хагани, бу ситәм евини ат, кет!

Гәм гәм евинлә бурахыб, шад кет!

Фәләјини вердији бу чан зәңгирдир,

Чаны гајтар она, өзүң азад кет!

(Јенә орада, сәһ. 425.)

آه غم من مرغ مرغی بختیاری
جان جان کی از مرغ صرایی بطرب
چون عشق من مرغ را گل در لب
نشین لب و طوی و لب سوی طلب

لب و طوی و طوی و طوی و طوی و طوی
چون عشق من مرغ را گل در لب
نشین لب و طوی و لب سوی طلب
چون عشق من مرغ را گل در لب

چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب

چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب

چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب
چون عشق من مرغ را گل در لب

کو آن می دیر سال زود افکنی تو هر آب دل من و خیال تن تو
بیخانه مقام من به و مسکن تو خم بر سر من سبوی برگردن تو

۱۸۱

ای چشم بد آینه میان من و تو نازده بکف حجر عیان من و تو
از نطق فرو بسته زبان من و تو من دلم و تو درد نهان من و تو

۱۸۲

ای شاو بتان چمن بنده تو در گریه نلیم از هک خنده تو
تو بادی و من خاک مرغانند تو چونند شوی شوم پراگنده تو

۱۸۳

خود را بسفر بیازمودم بی تو جان کاستم و عنا فرودم بی تو
م آتش م بدست سودم و م سوده پای م بر سودم بی تو

۱۸۴

خاقانی اگر کسی جفا دارد خو پاداش او وفا کن و باز مسد
آن کن بیهانین که کردار نکو گریا تو کند جهان نیازای از تو

۱۸۵

خاقانی ازین کوچه بیداد پرو تسلیم کن این غلکه را شاد برو
جان ز قفل یافته ای بند تراوست جان را بفک باز ده آزاد برو

کوزهر که نام دوستگانش هم کو تیغ که آب زندگانش هم
کوزهر که حکم آهانش هم کو قتل که تزل آن جهانیش هم

۱۵۷

آزار کنی و جور فرمائی هر رحمت نکبی و روی نهائی هر
پوسه چه طلب کم که پیش آن عذر دلم که نبخشی و بخشائی هر

۱۵۸

تو کلین و من بلبل عشق آیم جز با تو نفس قدم و دل تمام
در وقت تو بسته زبان می پیم تا باز نیست زبان نگشایم

۱۵۹

مازده سلب شدیم در غر غنیم بجز عار غنائیم و بجز گر نگریم
از لعل بختان شکر را مفریم و خساره بخون دختر را نوزیم

۱۶۰

ای سلسله زلف تو یکفر جفتان دیوانه شدم سلسله کفر جفتان
حارم سر آن که با تو در باز م سر گر هست سمرنت سری در جفتان

۱۶۱

خاقانی اگر توئی ز صافی نفسان برگردن کس دست بسیلی بر میان
زیر که برگردن آزاد کسان شمشیر رسد به که رسد دست خسان

نقد از: دکتر علی محمد علی - ۱۵۸ - ۱۵۷ - ۱۵۶ - ۱۵۵ - ۱۵۴ - ۱۵۳ - ۱۵۲ - ۱۵۱ - ۱۵۰ - ۱۴۹ - ۱۴۸ - ۱۴۷ - ۱۴۶ - ۱۴۵ - ۱۴۴ - ۱۴۳ - ۱۴۲ - ۱۴۱ - ۱۴۰ - ۱۳۹ - ۱۳۸ - ۱۳۷ - ۱۳۶ - ۱۳۵ - ۱۳۴ - ۱۳۳ - ۱۳۲ - ۱۳۱ - ۱۳۰ - ۱۲۹ - ۱۲۸ - ۱۲۷ - ۱۲۶ - ۱۲۵ - ۱۲۴ - ۱۲۳ - ۱۲۲ - ۱۲۱ - ۱۲۰ - ۱۱۹ - ۱۱۸ - ۱۱۷ - ۱۱۶ - ۱۱۵ - ۱۱۴ - ۱۱۳ - ۱۱۲ - ۱۱۱ - ۱۱۰ - ۱۰۹ - ۱۰۸ - ۱۰۷ - ۱۰۶ - ۱۰۵ - ۱۰۴ - ۱۰۳ - ۱۰۲ - ۱۰۱ - ۱۰۰ - ۹۹ - ۹۸ - ۹۷ - ۹۶ - ۹۵ - ۹۴ - ۹۳ - ۹۲ - ۹۱ - ۹۰ - ۸۹ - ۸۸ - ۸۷ - ۸۶ - ۸۵ - ۸۴ - ۸۳ - ۸۲ - ۸۱ - ۸۰ - ۷۹ - ۷۸ - ۷۷ - ۷۶ - ۷۵ - ۷۴ - ۷۳ - ۷۲ - ۷۱ - ۷۰ - ۶۹ - ۶۸ - ۶۷ - ۶۶ - ۶۵ - ۶۴ - ۶۳ - ۶۲ - ۶۱ - ۶۰ - ۵۹ - ۵۸ - ۵۷ - ۵۶ - ۵۵ - ۵۴ - ۵۳ - ۵۲ - ۵۱ - ۵۰ - ۴۹ - ۴۸ - ۴۷ - ۴۶ - ۴۵ - ۴۴ - ۴۳ - ۴۲ - ۴۱ - ۴۰ - ۳۹ - ۳۸ - ۳۷ - ۳۶ - ۳۵ - ۳۴ - ۳۳ - ۳۲ - ۳۱ - ۳۰ - ۲۹ - ۲۸ - ۲۷ - ۲۶ - ۲۵ - ۲۴ - ۲۳ - ۲۲ - ۲۱ - ۲۰ - ۱۹ - ۱۸ - ۱۷ - ۱۶ - ۱۵ - ۱۴ - ۱۳ - ۱۲ - ۱۱ - ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - ۶ - ۵ - ۴ - ۳ - ۲ - ۱ - ۰

موی که نوای درد دارد عشقت ببل که زبان غیب دارد عشقت
صفتی که بیستیت خواند عشقت وای از تو ترا باز رساند عشقت

نور رخ تو طلبم خورشید شکست خورشید ز شرم سایه اثر خلق گشت
چ زرد چهل چهل بخت بخت بخت بخت بخت بخت بخت بخت بخت

کم بد دل خاتانی و جان بدو نیست و زعفرانک خلاص را م بشکست
و ساقی که دست ساز فلک است یا بسکست یا سراسر شکست

آن زگر محراب تو ملکوت چو نیست بادم تو بسته وار بر خور چو نیست
ای دایه جان را آفتاب دل من چو تو چشم درد اکنون چو نیست

عشق که زین دور آورد اینست خون خورم و بهشت در خور اینست
اندیشه آن نیست که در پی دارم اندیشه بفری رسد درد اینست

۳۹ A. B. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

ای کزده ز نور رای تو در دیده از قرص منبر رای تو هر روز
در زیر رنگین جودت آورده فلک سرچ آمده زیر خاتم فیروزه

تازلف تو بر بست بخ پیرایه بر عارضی تو فکند مشکین سایه
ای حور جهان تو پیس من راست بگو شمع تو که دادست که بودت دایه

گر گشتیم چنان نثار از بهر خدای گزینده شینده باشی ای روح افزای
زبان میگویم زان زبان میگویم چنان فرسای شستم کن و آنکه رگب جام بکشای

خاقان از بار زری داری ای نه دل بشو داری و بی عقل بجای
عقل از من عقل رنگ سنگ اندر بر بین آرزویت بسوخت خار از زبای

سیرغ وصال او بت عالی رای دای لقمه های عیبتی آرای
من فارغ از دانه خوش چو های تو نیز چو سیرغ بکس رخ منهای

تا بود جوانی آتش جان افزای جانبا ز چو پروانه بدم شیفته رای
مرد کن آتش عقاد پروانه زبای خاکستر و خاک ماند از آن مرد و عای

۱۶۸ A. B. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

۱۶۹ A. B. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 53

203. Пока юность была огнем увеличивающим душу, я безумный проигрывал свою душу подобно мотыльку. (Теперь) у нас в тот огонь, сшибся с ног мотылек: зола и прах остались на месте от них обоих.¹⁶⁵

Һәмнн рүбанләр Ф. Корш тәрафиндән белә тәрчүмә едилмишдир:

158. Ты роза, а я соловей, вдохновляемый страстью.
И сердце и песню тебе я одной отдаю.
Вдали от тебя я молчу, покоряюсь несчастью.
Лишь после свиданья с тобою я вновь запою.
181. В союз наш проникла отрава от глаза дурного,
Сторонимся мы друг от друга подобно чужим;
При встрече нам трудно найти надлежащее слово:
Но оба мы знаем, как оба мы в тайне скорбим.
185. Покинь этот мир, где сильнее к слабым суровы,
Из места печали бег с ликованием в груди.
Дал рок тебе душу, и с нею ты принял оковы;
Верни ее року — вольным созданием уйдя.
203. Пока еще жив был огонь во мне юности смелой,
Безумно порхал мотыльком я, не зная что страх
Погас тот огонь, и упал мотылек обгорелый;
Где были они, там остались лишь пепел и прах.

Ф. Коршун рус дилинә тәрчүмә етдији бир нечә рүбан прсф. М. Рәфили тәрафиндән истифадә едиләрәк, Хагани җарадычылыгындакы мә'јүслүг, һәҗатдан күсмәк әһвали-рүһијјәсини әкс едән рүбанләриндән бәһс едиләркән мисал кәтирилмишдир:

Любовь — это птица, искусная в песнях о гор.
Любовь—соловей, обученный нездешним речам.
Любовь — бытие с бытием о душе твоей в спор.
Любовь — это ты, чем себя упрядниешь ты сам.

Вторгается в сердце недуг, мной извещанный прежде,
И, вторгшись, теперь не затихнет, как прежней, порой.
Ищу я лекарства, но в тиетной лишь мучусь надежде
Стремлюсь я к покою, но мне недоступен покой.

О ежался, убей меня так, если смерти я стою,
Чтоб жизни источник мечтал я в убище найти:

¹⁶⁵ Кәңчлик атәшиндә җананда көнүл,
Мән бир пәрванәјдим ојағ вә шәнкүл,
О атәш сөнүнчә, пәрванә јанды,
Јериндә галды, бах, торпағ илә күл.
(сәһ. 425.)

Вином своих уст и чарующей взоров игрою
Меня упои и когда мои дни прекрати.¹⁶⁶

Акад. Ф. Корш дикәр бир әсәриндә Шәрг ше'рләрини форма хүсусијјәтләрини тәһлил едәркән бу вә ја дикәр ше'р формаларыны Хагани ше'рләриндән чохлу мисал әсасында изаһ едир.¹⁶⁷ Нүмунә кәтирилән бу ше'рләрдән мә'лум олур ки, Корш һәгигәтән Хаганинин әдәби прси илә дәриндән марагланмыш вә ону өјрәнмишдир.

К. Залеманын тәләбәси В. А. Жуковский¹⁶⁸ Әвһәдәдин Әнвәријә һәср етдији макистрлик диссертасијасында Хагани Ширванидән бәһс едәрәк јазыр ки, «Әнвәринин шәрһчиси ејни заманда Хагани әсәрләринин дә шәрһчидир. Шәрһчиләрдән Шејх Нурәддин Азәринин «Мәфатиһүл-әсрар» әсәриндә «мәшһур шаирләрдән» Хагани ше'рләринин шәрһи верилмишдир.¹⁶⁹

В. А. Жуковский сонра Әнвәринин Тәбриздә Сурхаб ғәбристанлыгында («Мәғбәрәтүш-шү'әра»), Хаганинин ғәбри јанында басдырылдыгыны јазыр вә Залеманын «Четверостишија Хагани» әсәринә әсасландыгыны көс-тәрир.

* * *

Хагани Ширвани XIX әср рус тарихшүнасларынын да диггәтиниң чәлб етмишдир. Шәрг, Азәрбајҗан тарихинә һәср олунмуш бир сыра әсәрләрдә бөјүк шаир һаггында мә'лумат верилмишдир. Филоложн әсәрләрдән фәргли оларағ, тарихшүнаслығ мәнбәләриндә Хаганинин бәдип җарадычылыгында даһа артығ һәҗаты вә дөврүндән сөһ-бәт ачылмышдыр.

¹⁶⁶ М. Рафили. Хагани Ширвани—великий современник Низами. Сборник Низами, Баку, 1947, № 4, сәһ. 169—176.

¹⁶⁷ Ф. Корш. Очерки персидского стихосложения, М., 1901.

¹⁶⁸ В. А. Жуковский (1858—1918) мәшһур рус ираншүнасыдыр. 1876-чы илдә Петербург Университетинин Шәрг дилләри факултәсини фарс-түрк татар дилләри групуна даһил олмушдур. В. Р. Розен, К. Залеман, Н. Н. Березин вә б. мәшһур шәргшүнаслар онун мүәллими олмушлар. 1883-чү илдә фарс әдәбијјаты үзрә макистрлик дәрәҗәсини алмышдыр. Мүдафиздә онун оппонентләри В. Р. Розен, К. Г. Залеман, С. И. Черняјевски олмушдур. Онун Залеманла бирликдә 1887-чи илдә тәртиб етдији јени фарс дилинин грамматикасы Берлиндә алман дилиндә нәшр олунмушдур. Һәмнн әсәр 1890-чы илдә рус дилиндә дә чапдан чыхмышдыр.

¹⁶⁹ В. А. Жуковский. Али Аухаледдин Энвер, СПб., 1883, сәһ. 30, 69, 79, 91, 98.

Русиянын Шəрг өлкəлəri, о чүмлəдөн Азəрбайжанла итисади вə мэдəни əлагəлəринин чох гəдим вə зəнкин тарихи вардыр. Тарихи мəнбəлəрдəн бу əлагəлəрин хəлə Х əсрдə мөвчүд олдуғу мəлүмдүр. Рус тарихчиси Д. И. Иловайский (1832—1920) русларын мүсəлман өлкəлəрин илə тичарəт əлагəсинин Бизансла əлагəдөн сонра икинчи јери тутдуғуну кəстəрир.¹⁷⁰

Русия дөвлəти илə тичарəт, итисади вə дипломатик əлагəлəрдə Ширван əсас рол ојнаырды. Ширванын мэркəзи Шамахи шəһəri Јахын Шəрги Рус дөвлəти вə бир чох Гəрби Авропа дөвлəтлəri илə бағлаырды. Александр Дүмa «Гафгаз» адлы китабында Адам Олеаринин гејдлəринə əсасланараг, 1645-чи илдə Шумаканын (Шамахи) бир транзит шəһəri кими Гəрби, Чəнубу вə Шəрги бирлəшдирдијини јазыр.¹⁷¹

Русия Елмлэр Академијасы тəшкил олундуғу вахтдан етибарən алимлэр Шəргин, хусусən мүсəлман алəминин өјрəнилмəсинə бөјүк диггəт јетирмиш, бу өлкəлəрин тарихи, чоғрафијасы илə бəрəбэр, гəдим əдəбијаты илə дə марагланмышлар.

Тəдгиг етдијимиз дөврүн рус тарихчилəri вə шəргшүнаслары дəфəлəрлə Шəрг диллəринин бир елм кими (јалныз тичарəт əлагəлəri үчүн јох) рус тарихини өјрəнмək үчүн бөјүк əһəмијəги олдуғуну гејд етмишлэр. Рус журналларындан бириндə верилмиш бир мəгалəдə дејилир: «Шəрг əдəбијатынын көзəллији вə онун фикри ифадəсинин зəнкинлији мисилсиз əрəб, фарс, түрк əлјазмаларындан ибарəт олараг бир зинəт кими Русиянын китабханаларында мұһафизə едилир. Бу əлјазмалары хəлə лазымы дərəчəдə ишлəнилмəмишдир ки, рус зиялыларына өз тəсирини кəстəрсин вə онларда Шəрг диллəринə хəвəс ојатсын».¹⁷²

Мəшһур рус шəргшүнасы Ф. Ф. Шармуа Петербург Университетиндə 1833-чү ил августун 31-дə кечирилмиш тəнтəнəли ичласда Шəрг шаирлəринин əсəрлəриндə гə-

¹⁷⁰ Д. Иловайский. История России, М., 1876, ч. I, с. 26.

¹⁷¹ А. Дюма. Кавказ (пер. с франс. П. Робровского), Тифлис, 1861, с. 332.

¹⁷² Бах: О появлении и успехах Восточной словесности, в Европе и упадке ее в Азии. Журн. «Министерства народного просвещения», СПб., 1836, ч. XI, с. 248.

дим руслара анд материаллар олдуғуну, бу мəнбəлəri тəдгиг етмək үчүн Шəрг диллəрини өјрəнмək зəруријəтинин кəстəрмишдир.¹⁷³

Шəрг мəхəзлəринин рус тарихи үчүн тəдгиг едилмəси саһəсиндə илк дəфə мұһым фəалијəт кəстəрən акад. Х. Д. Френ¹⁷⁴ олмушдур. Əрəб, фарс вə түрк диллəрини мүкəммəл билən алим бу мəнбəлəri чидди өјрəнмиш, русларын гəдим тарихинə анд чох мараглы мəлүмат верəн əсəрлэр јазмышдыр.

Рус шəргшүнаслары Х. Д. Френни бу саһəдəки тəдгигатыны јүксək гүјмөтлəндирмишдилэр.¹⁷⁵ Онун тəдгигаты хəгигəтən Шəргин вə хəбелə русларын кечмиш тарихи илə əлагəдар бир чох мəсəлəлəri ајдынлашдырды. Карамзин, Голубовский, Котляревский, Соловьев кими мəшһур тарихчилэр рус тарихини јазаркən онун əсəрлəриндən истифадə етмишдилэр.

Френдən сонра бу саһəдə шəһрəт тапən, онун идејаларыны давам етдирən мəшһур шəргшүнас акад. Б. Дорн (1805—1881) олмушдур. Онун Гафгазын чоғрафијасына вə тарихинə анд тəдгигаты тəгдирəлəјиндир.

XIX əср рус шəргшүнаслығынын бир елм кими инкишафы илə əлагəдар тарихи əсəрлəрин чох һиссəси Шəрг мəнбəлəri əсасында русларын гəдим тарихини өјрəнилмəси мəсəлəлəринə һəср едилирди.

Русия Елмлэр Академијасынын 1864-чү ил декабрын 28-дə кечирилмиш тəнтəнəли ичласында акад. К. С. Веселовский XIX əсрдə тарих елминин Русияда инкишафындан данышаркən рус тарихини гəдим дөврүн өјрəнилмəсиндə Шəрг диллəрини хусуси əһəмијəтинин гејд етмишдир. «Асија өлкəлəринə һисбəтən Русиянын тутдуғу чоғрафи мөвгеји, онун Шəрг өлкəлəri илə сијаси вə тичарəт мұнасибəтинин, империјанын бөјүк бир саһəсинин мүсəлманлардан ибарəт олдуғуну вə эн мұһым

¹⁷³ П. С. Савельев. О жизни и трудах Ф. Ф. Шармуа, СПб., 1845, с. 8.

¹⁷⁴ Х. Д. Френ (1782—1856) мəшһур шəргшүнасдыр. Онун сəјинə тичəсиндə 1818-чи илдə Руссонун əрəб əлјазмалары күллијаты алынмыш, Асија музеји тəшкил олунмушдур. Френни франсыз дилиндə «Х əсрдə Бəрдə шəһəринин руслар тəрəфиндən алынмасы» адлы мəгалəси вардыр.

¹⁷⁵ Бу барəдə бах: О. И. Сенковский. Собрание сочинений, т. VII, СПб., 1859, с. 153; П. Савельев. Краткое известие о жизни и ученых трудах Френа, «Изв. КОИРГ Общества», т. VI, 1879.

Шәрг мұәллифләринин рус тарихи һаггында марағлы мә'луматлар вердијини нәзәрә алсағ, Шәрг аләмнини өј-рәнилмәсини биз руслар үчүн хусуси әһәмијјәти вар-дыр».¹⁷⁶

Нәзәрән кечирдијимиз бу ғыса хуласәдән дә көрү-нүр ки, XIX әсрдә рус шәргшүнаслығ елми тарихшүнас-лығ елми илә сых әлағәдә инкишаф едирди. Бу дөврдә рус тарихчиләринин ән көркәмли нүмајәндәләри әсасән русларын гәдим тарихини өјрәнмәклә мәшғул идиләр. Бунунла әлағәдар руслар һаггында мә'лумат верән Шәрг мәнбәләри дә диггәтлә тәдгиг олунурду.

XIX әсрдә Русијада Хагани јарадычылығынын өјрә-нилмәси мұәјјән дәрәчәдә рус тарихини тәдгиги илә бағ-лыдыр. Хаганини вәтәни олан Ширванын мәркәзи Ша-маһы рус тичарәтиндә әсас рол ојнајан ән гәдим Азәр-бајҗан шәһәри олмушдур. Рус шәргшүнаслары зәнкин мәдәни ирсә малик бу шәһәрин тарихини өјрәнәркән Ха-гани ирсини дә арашдырмышлар.

Н. Ханыков Тәбриздә баш копсул вәзифәсиндә ча-лышдығы заман Ширваншаһларын¹⁷⁷ тарихи илә әлағә-дар материаллар топлајаркән Хагани јарадычылығы илә марағланмыш вә бу барәдә акад. Б. А. Дорн мәктуб јазмышдыр. 1857-чи ил мајын 8-дә јазылмыш «Сизин ар-зунула Ширваншаһлар һаггында Хагани күллијјатын-дан әлдә етдијим фактларла Сизи таныш етмәк истәји-рәм» сөзләри илә башланан мәктубунда¹⁷⁸ Н. Ханыков Хаганини әсәрләриндә Мәнучәһрүн оғлу Ахистана аид елм аләминә мә'лум олмајан мә'луматларын мөвҷудлу-ғуну вә әлдә етдијим фактларын Хагани күллијјатынын

¹⁷⁶ К. С. Веселовский. Историческое обозрение трудов Академии наук на пользу России в прошлом и текущем столетиях, СПб., 1865, сөһ. 29.

¹⁷⁷ Н. Ханыков 1853-чү илин мај ајында Бакидан јаздығы рәсми мәктубда хәһһи едирди ки, онлара көндәрдији Мәрдәкан галасын-дан көтүрүлмүш вә үзәриндә Ширваншаһлара аид јазылар олан да-шы Асија музеејнә тәғдим етсинләр. Мәктубда Ханыков бу музеејн мүдирин Б. Дорн Ширваншаһларын тарихи илә марағландығы үчүн бу мә'луматларын хусусилә диггәтә ләјиг олдуғуну кәстәрир. О, өзү бу барәдә фикри јүрүдүр; Шых көндинин Библијәбәт мәсчидиндәки дашлар үзәриндә дә һәммин јазылардан олдуғуну гејд едир. Ба х: Ученые записки Императорского АН, по I и III отд., т. II, СПб., 1854.

¹⁷⁸ Lettres de N. Khanykoff a B. Dorn (du le 8 mai 1857). Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St. Petersburg, t. XIV, № 3, 24, pp. 355—371.

чоҳ да мукәммәл олмајан әлјазмасындан көтүрүлдүјүнү гејд едир. Н. Ханыков Хагани әсәрләрини тарихчи үчүн чоҳ лазымлы бир мәнбә һесаб едир. О јазыр ки, Хагани хилафәтин чоҳ өлкәләрини кәздијиндән, XII әсрин ән мәшһур көркәмли шәхсләри илә јахын олдуғундан вә һа-белә гоча јашларында вәфат етдијиндән демәк олар ки, дөврүнүн әсас һадисәләрини аз-чоҳ дүзкүн гәләмә ал-мышдыр.

Мәғалә шәклиндә јазылмыш бу мәктубда Хагани дөв-рүнүн тарихи, сијаси хуласәси верилір вә XII әср әдәби мүһитиндән кениш бәһс олунур. Мәктубун мәзмунундан ајдынлашыр ки, Ханыковун бу мә'луматлары бир чоҳ рус алимләринин, о чүмләдән Дорнун тәдгигаты үчүн чоҳ әһәмијјәтли олмушдур.

Б. А. Дорн һәлә Н. Ханыковдан әввәл Ширваншаһлар һаггында Шәрг јазычыларынын әсәрләриндән топлады-ғы мә'лумат әсасында бир мәғалә нәшр етдирмишди.¹⁷⁹ Даһа сонралар бу мә'луматлара Н. Ханыковун Хагани әсәрләриндән топладығы фактлар да әлавә олунмуш вә әсәр тәкмилләшдирилмишдир.

Б. А. Дорн Русија Елмләр Академијасы тәрәфиндән 1860-чы илдә Гафгаза вә Хәзәр дәннзинин чәнуб саһили-нә елми експедицијаја көндәрилмишди. Бу сәјаһәттин ке-чирилмәси һәлә Н. Ханыковун тәклифи илә 1858-чи илдә Чоғрафија Чәмијјәтинин Гафгаз шә'бәси тәрәфиндән гә-рара алынмыш вә онун тәшкили Академијадан хәһһи едилмишди. Б. А. Дорн өз сәјаһәти һаггында јазыр: «Гафгазын вә Хәзәр дәннзинин чәнуб саһитиндәки өлкә-ләрин чоғрафијасы вә тарихи илә мәшғул олдуғундан бу јерләри өз кезүмлә көрмәиң чоҳдан арзу едирдим».¹⁸⁰ Башга бир јердә алим гејд едир ки, бу сәјаһәтдән мөгсәд гәдим русларын Волга чәји васитәсилә јүрүшү истига-мәттиндә һәштәрханы, нефт торпағларынын, јәни Шована-һы (даһа доғрусу, Багыны вә онун әтрафын) кәзмәк, бу барәдә мә'лумат топламағдан ибарәт иди.¹⁸¹

¹⁷⁹ Melanges Asiatiques, T. III, St. Petersburg, 1857, p. 50.

¹⁸⁰ Б. А. Дорн. Отчет об учебном путешествии по Кавказу и Южному берегу Каспийского моря. СПб., 1861, сөһ. 3.

¹⁸¹ Б. А. Дорн. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о доугих набегах их на побережья Каспийского моря. (Введение), СПб., 1875.

Бу сәјаһәттиндән сочра Б. А. Дорн¹⁸² Гафгазын вә Хәзәр дәннзи әтрафы өлкәләринин тарихинә вә чографиясынын өйрәнмәсинә даир һәлә дә өз әһәмийәтини итирмәиш гиймәтлӣ әсәрләр јазмышдыр. Онлардан бири «Гәдим русларын Тәбәристана јүрүшү һаггында вә Хәзәр дәннзи саһилләринә онларын башга басгынларына даир әләвә мә'лумат» (СПб, 1875) адлы мәшһур әсәрдир. Китабда истифадә олунмуш мә'хәзләр сырасында Хагани јарадычылығы әсас јер түтур. Б. А. Дорн Хаганидән бәһс едәркән Н. Ханыковун Хагани һаггында тәдгигатына әсасланыр вә өзү дә бир чох јени мүһәһизәләр јүрүдүр. Бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, Б. А. Дорн Хагани әсәрләринин әслиндән истифадә етмәишдир. Аллм өз тәдгигаты үчүн Русијада мүһәһизә едилән 40 Шәрг әл-јазмасына мүрачипәт етдијини көстәрир.¹⁸³ Күман ки, бу 40 әлјазмасы сырасында Хагани «Диван»ы да вармыш.

Гејд етмәк лазымдыр ки, акад. Б. А. Дорн Хаганини әдәби ирсини ајрыча тәдгиг етмәк фикириндә олмашыш, шаирин әсәрләриндән әсасән тарихи чәһәтдән зәнкин бир мәнбә кими истифадә етмишдир. О, өзү бу барәдә јазыр: «Мәним мәгсәдим русларын Хәзәр дәннзи әтрафына јүрүшләри һаггындакы фактлары ајдынлашдырмаг иди. Бу мә'луматлары мән Шәрг шаирләринин әсәрләриндән олдугу кими көтүрүб, тарихчиләримизә тәгдим едәрәк, бу фактларын рус тарихинә тәтбиг едилмәсини онларын өз өһдәсинә гојурам».¹⁸⁴

Б. А. Дорн рус тарихчиси акад. А. Күникә әсасланараг көстәрир ки, «һәлә 50 ил бундан әввәл Һаммер (Јозеф фон Һаммер, 1774—1856) Хаганинин әсәринә јазылмыш шәрһдән русларын XII әсрдә Хәзәр дәннзи әтрафында јүрүшү һаггында бир о гәдәр дә әһәмийәти олмајан бир нечә факт һаггында Н. П. Румјантсевә¹⁸⁵ хәбәр

¹⁸² Б. А. Дорн (1805—1881) мәшһур рус шәргшүнасыдыр. 1820—1836-чы илләрдә Харьков Университетиндә Шәрг дилләри үзә дәрс едирди. 1835-чи илдә Петербурга көчүш. Харичи Ишләр Назирлијини тәдрис шө'бәсиндә профессорлуғ етмиш. 1839-чу илдә Емәләр Академијасынын адјункту олмуш, 1842-чи илдә академик дәрәҗәсиндә Асија музејини директору вәзифәсинә тә'јин едилмишдир. Дорнун сә'ји нәтиҗәсиндә илк мүсәлман мәтбуатынын там библиографиясы тәртиб едилмишдир.

¹⁸³ Б. А. Дорн. Каспий..., сәһ. XXXVII.

¹⁸⁴ Јенә орада, сәһ. 388.

¹⁸⁵ Николај Петрович Румјантсев (1754—1826) рус дәвләт хадимидир. Москвада Румјантсев адына мәшһур вә зәнкин китабхана-

вермишди. Инди гоча канслер Н. Ханыковун Хагани һаггында јаздығы тәдгигатында шаирин нәинки «Диван»ындан, һәбелә онун шәрһиндән көтүрдүјү чох зәнкин фактларын олдугуну билсәјди, нә гәдәр севинәрди».¹⁸⁶

Б. А. Дорн «Гәдим русларын Тәбәристана јүрүшү һаггында вә Хәзәр дәннзи саһилләринә онларын башга басгынларына даир әләвә мә'лумат» адлы китабында Низами вә Хаганинин әсәрләриндә русларын гәдим тарихинә анд зәнкин фактлар олдугуну сөјләјир. Китабын «Хаганинин әсәринә әсасән русларын Ширваншаһ Ахситанын¹⁸⁷ мәмләкәтинә јүрүшү» адлы бөлмәсиндә шаирин

нын әсасыны гојмушдур. Мүасирләриндән Круг, Френ, Востоков, Григорјев, Қарамзин кими аллмлар өз әсәрләрини онун јардымы илә чап етдирмишләр. Румјантсев гәдим рус абидәләрини, салнамәләрини, китабларынын топлајычысы кими дә мәшһур иди.

Румјантсев 1819-чу илдә мәшһур франсыз шәргшүнасы Сен-Мартенә Парис Күтләви китабханасына мүрачипәт едәрәк, елм әләминә мә'лум олмајан гәдим руслар һаггында Шәрг шаирләринин вердији мә'луматларын чап олунмасыны хәһиш етмиш, бу мәгсәдлә мүәјјән мәбләгдә пул дә көндәрмишдир. Шәргшүнас Сен-Мартен Румјантсевни бу мәктубуна чавабында бир чох марағлы мә'луматлар әлдә етдијини билдирмәклә бәрәбәр, Парис китабханаларында тапымаяб, Петербургда мүһәһизә едилән Шәрг шаирләринин әсәрләриндәки парчаларын акад. Френ тәрәфиндән топланышыб, она көндәрилмәсини хәһиш едирди. Румјантсев јалныз харичи шәргшүнасларла дејил, һәбелә бир чох китабхана вә архив мүдирләри илә дә мәктублашыб бу мәсәләдә она көмәк етмәләрини хәһиш етмишди.

Һаммерин китабы Френни назарәти алтында Румјантсевни һесабына чап олунмушдур. Бу китаб Шәрг шаирләринин әсәрләриндән көтүрүлмәш, русларын гәдим тарихинә анд парчалардан пбарәт иди. Бурада Хагани шә'рләри дә өз әксини тапмышдыр ки, бунун һаггында Һаммер Румјантсевә хәбәр вермишдир. Дорн өз тәдгигатында да бу мә'луматларә әсасланмышдыр. Бах: Журн. «Министерства народного просвещения», СПб., 1846, ч. XXIX, сәһ. 32.

¹⁸⁶ Б. А. Дорн. Каспий..., сәһ. 31.

¹⁸⁷ Б. А. Дорн Баһерин (Вилһелм Баһер мәшһур Низами тәдгигатчысыдыр) бу сөзү «Ахситан» кими оқумасы илә разылашыр, Френни буну Загафгазија мирзәләри кими «Ахитан» кими оқудугуну гејд едир.

К. Зәлеман Доридә разылашыдығыны, Ханыковун исә «Ахитан» кими оқудугуну көстәрир, бах: К. Зәлеман Четверостиния Хагани, сәһ. 12.

Һәди Һәсән К. Зәлеманын ишләтдији «Ахситан» кими тәләффүзүз дүзкүн олдугуну, буну спиграфик вә нумизматик абидәләрин тәдгиг етдијини, Хаганинин поемаларында да бәлә јазылдығыны, Ханыковун вә Дорнун «Ахитан» кими тәләффүз етдијини гејд едәрәк, Зәлеманын тәклиф етдији варианты дүзкүн, Дорнун вә Ханыковун тәләффүзүзү исә сәһв һесаб едир. Бах: Hadī Hasan Falaki-Sibirvanī. His times, life, and works. London, 1929. p. 2. Гејд

бир нечә гәсидәси тәһлил едиллр. Хаганини Ширван һөкмдары Ахситана һәср етдији бир мәдһијјәдә русларын Ширвана һүчумундан бәһс олундуғу көстәриллр. Б. А. Дорн јазыр: «Русларын бу јүрүшү илә әлагәдар Н. Ханыковун шаһр Хаганијә әсасланарағ вердији бу фөвгәләдә мәлүмата көрә русларын Ширвана јүрүшү 1135—1194-чү илләрә, јәни рус тарихинә истинад етсәк, 15 бөјүк кнјазын¹⁸⁸ һөкмранлығы дөврүнә тәсадүф едир».¹⁸⁹

Алим Хаганини бу мәлүматынын һәһигәтә үјгүн олдуғуну күман едир. О јазыр ки, «Хагани һаггында бәһс етдијимиз һәмни һадисәдән тәхминән 24 ил сонра вәфат етмишдир. Одур ки, шаһрин мәлүматы инандырычыдыр».¹⁹⁰

Б. А. Дорн Хаганини вәфаты тарихини 1190-чы ил кими көстәрир, лакин һансы мәһбәјә әсасландығыны гејд етмир. Үмумијјәтлә, Хагани тәдгигатчылары шаһрин өлүм тарихини мүхтәлиф чүр көстәрмишләр. Јухарыда дејилдији кими, Азәрбајҗан алимләри тәрәфиндән бу тарих даһа дүзкүн мүәјјәнләшдириләрәк 1199-чу ил кими дәһигләшдирилмишдир.

Китабда Хаганини дәрч едилмни гәсидәсиндән белә бир нүмүнә верилмишдир:

روس و خزران بگرزند که در بحر خزر
فیض از آن کف جواهر حشرا میخته اند

Бурада Ахситанын шүчаәти, икидлији, рус гошунлары үзәриндә гәләбәси тәсвир олунур. Б. А. Дорн бу мисралары Н. Ханыковун Хаганини «Ејдијә»¹⁹¹ адлы гәси-

етмәк лазымдыр ки, һади һәсән Дорнун *Beitrage zur Geschichte der Kaukasischen Quellen Versuchi einer Geschichte der Schirvanschahe*. Petersburg, 1841. s. 555. әринә әсасланарағ Дорнун «Ахситан» кими тәләффүз етдијини јазыр. Мәлүм олдуғу кими, Дорн «Каспи» әсәриндә бу ады «Ахситан» кими јазмышдыр.

¹⁸⁸ XII әсрин орталарында гәдим рус дәвләти бир нечә мүстәһил кнјазлығлар бөлүмүшдү: Кијев, Чернигов, Новгород, Север, Перејаслав, Полоско-Мниск, Новгород. Владимир, Сузда, Рјазан, Смоленск вә с.

¹⁸⁹ Б. А. Дорн. Каспий..., сәһ. 20, 525.

¹⁹⁰ Јенә орада, сәһ. 530.

¹⁹¹ Мәлүмдур ки, Хагани ше'рләрини сәрләвһәсиә јазмышдыр. Көрүнүр, Ханыков «Ејдијә» сәрләвһәсини мүәјјән бир әлјазмасын-дан көтүрмүшдүр. Чүнки шаһрин «Диваны»нын үзүнү көчүрән катибләр вә ја онун әсәрләрини чап едән наһирләр бә'зи ше'рләре

дәсиндән көтүрдүјүнү гејд едәрәк онларын мә'насыны ајдынлашдырыр. Тәһлилин вердији мисраларын мә'насыны охучулара чатдырмағ үчүн алим онларын тәрчүмәси илә бәрәбәр, бу мисраларын шәрһини дә верир:

فیض ریختن ابی حشر لشکر و از کف جواهر حشر کف دست معدوح
مراد است
اعتبار تیغ گوهر دار که در مصاف در کف دست او میباشد یعنی

Сонра шәрһин рус дилинә тәрчүмәси вериллр:

«Т. е. «фейз» (значит разливает воду: «хашеръ» войны; а посредством выражения «кефи дасте джава-гир хашер» делается намек на руку восхваляемого, во внимание к дамасскому мечу Гевгердар, находившемуся в его руке во время битвы, т. е. Русские и Хазары бегут, потому что рука восхваляемого пролила столько крови вражеской море Русских и Хазар, что вода вследствие этого стала багровою, и жители этих двух стран пустились в бегство»¹⁹².

Бурада «медоуч» дедикдә мәдһ олунан шәхсә (Ахситана—Р. М.) ишарә олундуғуну көстәрир. Јәни Ахситан әлиндәки ғылынчла о гәдәр дүшмән өлдүрдү ки, дөһизин сују гандан ғырмызы олду, буну көрән һәр ики гошун горхундан гачды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XIX әсрә әнд Хагани күл-лијјатынын даһбасмасында һәмни мисралара Мөвлана Сејид Мәһәммад Садыг тәрәфиндән верилмни шәрһдә «Хәзәр»¹⁹³ вә «Рус» сөзләри өлкә ады илә көстәрилмишдир.¹⁹⁴

мәзmunуна көрә мүхтәлиф адлар вермишләр. Бизим истифадә етдијимиз Хагани күллијјатында илә бу сәрләвһә јохдур. Ба х:

کلیات خاقانی، جلد اول، نشر هندوستان

¹⁹² Б. А. Дорн. Каспий..., сәһ. 529.

¹⁹³ М. С. Артамонов «Хәзәрләрин тарихи» адлы әсәриндә хәзәрләрдән бәһс едәркән јазыр: «Ширван шаһри Хаганини әсәрләриндә XII әсрин 70-чи илләриндәки «Хәзәрләр»ни ады чәкилр. Хаганијә көрә хәзәрләр Ширвана һүчум етмишләр. Лакин Бирләшмиш Ширван—күрчү гошунлары онлары говуб. Дәрбәнд әмирини һөкмранлығы алтында олән Шабран шәһрини олә кечирмишләр. Артамоновун мүлаһизәсинә көрә илә бу дөврә артыг хәзәрләр јалһыз сијаси чәһәтдән дејил, бир халг кими дә тарихдән силһниб јох олмушдулар. Бах: М. С. Артамонов, История Хазар, Л., 1962, сәһ. 445.

¹⁹⁴ کلیات خاقانی، جلد اول، هندوستان، ص ۲۹۳۰

Б. А. Дорн бу вә ја дикәр гәсидәсини орижиналы илә бәрәбәр, рус дилинә сәтри тәрчүмәсини вермиш вә мәнасыны изаһ етмишдир. О, китабда дәрч етдији дикәр:

از فتح آران نامرا زبور زده ایام را
فتح عراق و شام را وقتی مسما داشته

мисраларын Хаганинни Ахистаны мәдһ едән «داشته» рәдифли узун бир гәсидәсиндән көтүрүлдүүнү гејд едир. Бу мисраларын рус дилинә тәрчүмәсини белә верир: «Завоеванием Аррана он сделал из своего имени, украшение времени и однажды он составил себе имя завоеванием Ирака и Сирии» (Арраны зәбт етмәклә о (ја'ни Ахистан—Р. М.) өз адыны дөврүнүн бәзәји етди).

Б. Дорнун јенә Хаганинни гәсидәсиндән кәтирдији башга бир мисрада охујуруг:

شمشیرش از آسمان مرد یافت
فتح دربند و شابران

(Оун гылынчы көјдән көмәк алараг Дәрбәнд вә Шабраны зәбт етди).

Алим китабда «Ширван» сөзүнүн мәнасындан кениш бәһс едәрәк Шәрг чоғрафијачыларына вә шаһрләрдән Хаганија әсасланараг «Ширван» сөзүнүн «шәр» (худой, дурной) мәнасында ишләдилдијини сөјләјир. О, Хаганидән кәтирдији мисал әсасында «Шерван сделался Хаирваном и даже Шерифваном» (Шәр өлкәси дөнүб Хејир өлкәси, һәтта Шәрәф өлкәси олду) фикрини изаһ едир. Б. А. Дорн Н. Ханыковун «Ширван» сөзүнү Хаганинни бәлкә дә «ширләр тәрәфиндән нараһат олман» јер¹⁹⁶ мәнасында ишләтдијини күман едир.¹⁹⁷ Әлбәттә, бу фикир доғру дејилдир.

¹⁹⁵ کليات خاقانی، جلد اول، نشر هندوستان، صفحه ۲۹۳

¹⁹⁶ Б. А. Дорн. Каспий..., сәһ. 222, 311

¹⁹⁷ Һәлә С. Т. Броневски Б. Доридан чох әввәл 1810-чу илдә јаздығы «Гафгаз» һағгында јени чоғрафи вә тарихи мәлуматлар (китаб 1823-чу илдә нәшр едилмишдир) әсәриндә «Ширван» адыны «Шир» ја'ни «лев» сөзү илә әлағәләндирмишдир. Бах: С. Т. Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, ч. II, сәһ. 350; И. Шопен бир чох алимләрин бу јерләрин батағлыг вә гамгылыг олдуғундан орада шир вә гејри-вәһиш һејвалларын јашадығыны, она көпә дә Ширван адыны «Шир»-лә әлағәләндирдијиләрини көстәрир. Шопен өзү исә Ширван адынын «Саирван» «Ир-ларин өлкәси» мәнасы дашыдығыны күман

Хаганинни әсәрләриндә «Ширван» һәмнишә «Шәрван» шәклиндә ишләдилмишдир. Шәрләринни бириндә шаһр «Шәрван» сөзүнүн «шәр» һечасы илә башланмасынын мәна илә бағлы олмадығыны сөјләјир:

عيب شیروان مکن که خاقانی،
هست از آن شهر که ابتداءش شر است.
عيب شهری چراکنی بدو حرف؟
که اول شعر و آخر بشر است.

(Ширвана ејб тутма ки, Хагани ады «шәрлә» башлајан бу јердәндир. Сәп ики һәрфлә (شر) нә үчүн бу шә-һәрә ејб тутурсан ки, шәр (شر) сөзүнүн әввәли вә бәшәр (بشر) сөзүнүн ахыры да «шәр»дир).¹⁹⁸

В. Ф. Минорски «X—XI әсрләрдә Ширван вә Дәрбәнддин тарихи» адлы китабында (сәһ. 314) бүтүн гәдим әрәб мәһбәләриндә вә күрчү хроникаларында Ширван сөзүнүн «Шәрван» кимни ишләдилдијини көстәрир. О өз фикрини тәсдиғ етмәк үчүн Хаганинни 1170-чи илдә јаздығы гәсидәсиндә Шәрван (ја'ни «Местозла») ишләтдијини гејд едир.¹⁹⁹

Үмумијјәтлә, Б. А. Дорнун тәдғигатында Хаганинни јарадычылығына кениш јер верилмишдир. Мүәллиф Хаганинни бир нечә гәсидәсини рус дилинә тәрчүмәсини

едир. И. Шопен. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866, сәһ. 406. Тәдғигатчы С. П. Зеленски Ширван сөзүнүн «Нүширәван» сөзү илә әлағәсини гејд едир. бах: С. П. Зеленский. Описание города Шемаха, «Известия Кавказского русского общества. 1896. т. XI, вып. II; А. Бакихановун фикринә көрә «Ширван» сөзү азербайҗанча «Шир»дән әмәлә кәлмишдир ки, «ширләр мөканы» мәнасындадыр. Алим «Ширван» сөзүнүн Сасани шаһы Нүширәванын ады илә дә әлағәдар олдуғуну көстәрән Шәрг мүәллифләринни фикрләри илә разылашдығыны гејд едир. бах: А. Бакиханов. «Күлүстан-Ирам», Бақы, 1951 сәһ. 3; Сәјјаһ Зејналабдин Ширвани «Бүстәнүс-сәјјаһа» әсәриндә (сәһ. 324) Ширван ады илә әлағәлар јазыр ки, «Әнүширәван бу өлкәнин абадлашмасы үчүн чох әмәк сәрф етмишдир вә она көрә дә һәмни өлкә Әнүширәван ады илә шәһрәт тапмышдыр. Өлкәнин адыны садалашдырмак мәғсәди илә сонрадан бир нечә һәрфини атыб Ширван демәгә башламышлар, бах: Н. Кәрәмов. Сәјјаһ вә чоғрафијашунас Зејналабдин Ширвани, Бақы, 1958, сәһ. 39.

¹⁹⁸ М. Султанов. Хагани Ширвани, Бақы, 1954, сәһ. 78.

¹⁹⁹ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербента X—XI вв., М., 1963, сәһ. 314.

вермиш вә елм үчүн әһәмийјәти олан мұлаһизәләр сөј-ләмишдир.

Дорнун тәдгигатынын нәшриндән әввәл мәшһур рус алимн Владимир Ламански²⁰⁰ «Кичик Асија, Африка вә Испанијадакы славјанлар һаггында» мөвзусунда ма-кистрлик диссертасијасында русларын 944-чү илдә Бәр-дәјә вә XII әсрдә Ширвана жүрүшүндән бәһс етмиш, Шәрг шаирләринин ше'рләриндә бу жүрүшләрә даир фактлар олдуғуну јазмышдыр. О, бу шаирләр сырасында илк әввәл Хаганинин адыны чәкир. Ламански дә бу мә-луматлары Ханыковун Хаганинин күүлијјатындан әхз едиб, франсыз дилиндә чап етдирдији тәдгигатдан²⁰¹ кө-түрмүш, рус дилинә тәрчүмә етмәдән олдуғу кимн өз ки-табында дәрч етмишдир.²⁰²

Дорн, Ламанскинин әксинә, русларын Ширвана һү-чумуна анд Хагани гәсидәләрини орижиналы илә бәра-бәр Ханыковун франсыз дилиндәки тәрчүмәсинин рус дилинә сәтри тәрчүмәсини дә вермишдир. XII әсрин әдә-би мүнһитиндән бәһс едән алим бу дөврдә һәр бир һөкм-дарын бир нечә мәддаһ шәири олдуғуну вә оныларын вә-зифәсинин шаһлары мәдһ етмәкдән ибарәт олдуғуну гәјд едир. О јазыр ки. «Шәрг сарај шаирләринин бош вә мә-насыз сөзләр, дәбдәбәли тәшбиһләрлә зәнкин олан һимн вә мадригалларында бир сыра марағлы ишарә вә мә-луматлар вардыр ки, бизә аз мә-лум олан өлкәләр һаггын-да әсил тарихи фактларын олмамасы сәбәбиндән елм бунлары гүјмәтләндирмәјә билмәз».

Демәли, Ламански дә Хаганинин ше'рләриндә тәса-дүф едилән фактларын елм үчүн әһәмийјәтини көстәрир, ләкин о, Хагани јарадычылығына вә Шәрг ше'ринин хү-сусийјәтләринә бәләд олмадығындан онун поезнијасыны дүз гүјмәтләндирә билмиш, кобүд сәһвә јот верир.

Дорндан 20 ил сонра М. Тебенков Тифлисдә нәшр ет-

дирдији «Древнейшая сношения Руси с прикаспийскими странами и поэма «Искендер-наме» Низами, как источ-ник для характеристики этих сношений» әсәриндә рус-ларын XII әсрдә Хәзәр дәннзи саһилинә һәрби жүрүшүн-дән данышаркән Дорнун тәрчүмәсиндән мүәјјән һиссәлә-ри дәрч етмиш, ләкин она әсасландығыны көстәрмәмиш-дир.

Хаганинин диқәр тәдгигатчыларындап фәргли ола-раг, рус алимләрини бу гәбил тәдгигатлары Хагани ир-сини рус елминә һәм дә бир тарихи мәнбә кимн тәгдим едирди. Бу да XIX әср елминдә Хагани ирсинә мүнәсибә-тин тәһлилиндәки јени чәһәтләрдән бири иди.

* * *

Көркәмли рус шәргшүнаслары, диқәр Шәрг халгла-рынн әдәбијјаты кимн, Азәрбајҗан классик әдәби ирси-нин тәдгигинә бөјүк әһәмийјәт вермиш, көркәмли сәнәт-карларымызын бәдин әсәрләрини тәрчүмә едәрәк чап ет-дирмиш, бу вә ја диқәр елми мәсәләрини изаһында дө-нә-дөнә оныларын әсәрләриндән бир мәнбә кимн фәјда-ланмышлар. Бу әдәби ирсин тәдгигиндә Русија китабха-наларында мұһафизә олунан Шәрг әлјазмаларынн тәс-вирләринин бөјүк әһәмийјәти вар иди.

Азәрбајҗан классик әдәбијјатынын Хагани вә Низа-ми кимн сымалары даһа кениш вә системли өјрәнилмиш-дир. XIX әср рус алимләринин тәдгигатлары Хагани ја-радычылығыны өјрәнмәк саһәсиндә кәләчәкдә апарылан бөјүк иш үчүн чох фәјдалы олмушдур.

Хагани ирси совет дөврүндә елми-тәнгиди сурәтдә өј-рәнилмиш, Азәрбајҗан алимләри Хаганијә анд елми-тән-гиди вә күтләви мәғаләләр вәситәсилә шаирин ирсини өјрәнмәк вә ону халг күтләләри ичәрисиндә тәблиғ етмәк саһәсиндә мұһүм ишләр көрмүшләр.

Совет әдәбијјатшүнаслыг елми дурмадан икиишаф едир вә Азәрбајҗан әдәбијјаты классикләринин зәнкин јарадычылыг ирси мөһкәм елми бир бүнөпрә вә габагчы тәдгигат үсүлу әсасында кетдикчә даһа кениш вә дәрин өјрәнилир.

²⁰⁰ В. И. Ламански (1833—1914) рус славяншүнасы вә тарихчи-сидир. О, Русија Чография Чәмийјәтинин этнография шәбәсинин сәдри олмушдур. Бу чәмийјәтин ишиндә этнографлар, әдәбијјатшү-наслар, славистлар вә шәргшүнаслар фәал иштирак едирдиләр. Рус шәргшүнасы И. П. Минәјев Ламанскини мәшһур вә оригинал алим кимн гүјмәтләндирмишдир.

²⁰¹ Bulletin de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersburg, 1857. XIV. № 23, 24, pp. 355-370.

²⁰² Бах: В. Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Аф-рике и Испании. СПб., 1859. соф. 110—114; Успенко записки. МН СПб., 1859, т. V, II отд. соф. 109—113.

МҮНДӘРИЧАТ

XIX әср рус шәрғшүнаслығы вә Азәрбајчанын өјрәнилмәси	3
Хагани Ширвани һаггында тәдғигат	31

МЕЛИКОВА РАСИМА САМЕД КЫЗЫ

Русское востоковедение XIX в.
и Хагани Ширвани

(На азербайджанском языке)

Нəшpијјат редактору Ә. Мусажева.

Бəдиин редактору Ф. Сəфəров.

Техники редактору Т. Нəсəнова

Корректору Н. Гурбанова.

ИБ № 297.

Чапа имзаланимчи 13/XII-1978-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂.
Кағыз вəрəги 1,25. Чап вəрəги 4,20. Тес.-нəшpијјат вəрəги 4,45.
ФГ. 1 ½12. Сифарини 1208. Тиражи 730. Гијмəти 70 гəп.

«Елм» нəшpијјаты.

370143 Бакы—143, Нəриманов проспекти, 31, Академија шəһəрчији,
Әсас бина.

Азəрбајчан ССР ЕА мəтбəəsi. Бакы, Нəриманов проспекти, 31.

70 рән.

НАШРИЈАТЫ